

В.М. Грищенко

БІЛИЙ ЛЕЛЕКА

комп'ютерний набір і верстка - В.М. Грищенко
комп'ютерна графіка і малюнки - Є.Д. Яблоновська-
Грищенко
видання - І.В. Скільський

4

Library of the journal "Berkut"

V.N. Grishchenko

WHITE STORK

Chernivtsi - 1996

© В.М. Грищенко, 1996
© V.N. Grishchenko, 1996

В.М. Грищенко

БІЛИЙ ЛЕЛЕКА

Чернівці - 1996

УДК 598.342

Грищенко В.М.

БЛИЙ ЛЕЛЕКА

Книга присвячена одному з найбільш популярних в Україні і багатьох інших країнах птахів — білому лелеці. Детально висвітлюється його поширення та біологія, заходи по охороні, міфологія, пов'язана з цим давнім супутником людини. Наводяться конкретні рекомендації по охороні гнізд, побудові штучних гніздівель, допомозі птахам, що потрапили в біду. Книга розрахована на широке коло читачів, хоча містить багато важливої інформації і для професійних орнітологів.

НА ПОРОЗІ ЧЕРВОНОЇ КНИЖИ

Птаха цього ви поки що не знайдете у тривожних списках тварин, що знаходяться під загрозою знищення, в Україні, але він уже потрапив до Червоних книг Казахстану, Узбекистану, багатьох країн Західної Європи. Розглядався білий лелека і як кандидат на занесення у чергове видання Міжнародної Червоної книги. Ще не важко побачити, як крокує чорногуз по вигону або пролітає над сільськими хатами, але вчені вже забили тривогу, вимагаючи термінових заходів по його охороні.

Що трапилось? Білий лелека — улюблений всіма птах. Про нього складають легенди, співають пісні, з ним пов'язані численні прикмети і повір'я. Тому не дивно, що він виявився під пильною увагою як спеціалістів-орнітологів, так і широких кіл любителів природи. Першими ударили в подзвін учені Західної Європи. У високорозвинених індустріальних країнах з високою густиною населення бузьки виявилися в найгіршому положенні.

У першій половині ХХ століття почалося досить швидке скорочення їх чисельності. До кінця 40-х років у Середній Європі цих птахів стало майже вдвічі менше. У 1934 році за ініціативою німецької орнітологічної станції Росітен був проведений I Міжнародний облік білих лелек. Потім вони стали організовуватися регулярно — у 1958, 1974, 1984 роках Останній — V Міжнародний облік — проходив у 1994–1995 роках. Кожний з них показував неухильне скорочення чисельності цих птахів у Західній Європі (окрім останнього, результати якого ще невідомі). Якщо у 1907 році у Німеччині нараховувалося 7–8 тисяч гніздових пар, то до 1984 року кількість їх зменшилася до 649 у Західній Німеччині і 2724 у НДР. У багатьох місцях взагалі залишилися лічені гнізда. Так, у землі Гессен у 1984

році їх було всього 5. У Голандії чисельність лелек упала з 310 пар у 1939 році до 34 у 1984. Вони залишилися лише в трьох з одинадцяти провінцій. У Данії в 1934 році було 859 гнізд, а в 1985 — вже всього 14. У Португалії чисельність упала з 7 тисяч пар у кінці 1950-х років до 1500 у 1987 році. В Ельзасі (Франція) раніше у кожному другому селі були заїжджі двори під назвою “У лелеки”. Тепер же у більшості з них про цих птахів нагадують лише старі вивіски. У Швейцарії у 1949 році опустіло останнє гніздо. Зовсім перестав лелека гніздитися в Південній Швеції. У Бельгії в одній з провінцій на 1974 рік залишалось єдине природне гніздо у заплаві невеликої річечки. Натовпи моторизованих туристів цілими сім'ями приїжджали подивитися на нього мов на найдорожчу реліквію. Однак незабаром їздити стало вже нікуди...

Причини скорочення чисельності білого лелеки в основному зводяться до впливу людської діяльності. Серед тварин ворогів у цього птаха дуже мало. Буває іноді, що яйця чи пташенята стають жертвами чотириногих або пернатих хижаків, гинуть від різних паразитів чи хвороб. Деяку шкоду приносить порушення нормального гніздового життя чужими лелеками. Внаслідок бійок господарів гнізда з “зайдами” яйця або малі пташенята можуть викидатися з нього. На успіх гніздування впливають і погодні умови. Роки з помірно вологим і теплим літом оптимальні для виведення пташенят. У випадку посухи чи затяжних дощів середня кількість пташенят, що вилетіли з гнізда на даній території, зменшується в 1,5–4 рази.

Однак на протязі тисячоліть лелеки гинули від ворогів і хвороб, на протязі тисячоліть більш-менш регулярно повторювалось холодне чи посушливе літо, але птахів від цього не ставало менше. Фатальну роль у долі давнього супутника людини відіграв технічний прогрес. Осушення і розорювання боліт, заплавлених луків, затоплення долин річок, катастрофічне зниження чисельності земноводних у багатьох країнах Західної Європи позбавили лелек їх звичної їжі. Бездумне використання пестицидів у сільському господарстві, хімічна боротьба з гризунами приводить якщо не до прямої загибелі птахів, то до серйозних порушень здоров'я. Багато лелек, особливо молодих, що недавно залишили гніздо, розбиваються об дроти ліній електромережі і гинуть на їх опорах від замикання. Вносять свій фатальний вклад і великі труби, куди лелеки можуть падати,

коли сідають на край перепочити. У Німеччині, розбираючи стару піч для випалювання цегли, якось знайшли в трубі рештки майже 50 лелек!

Бувають такі випадки і в нас. Якось в одному з сіл Крелевецького району на Сумщині діти з дитсадка помітили, що лелека, який сів на цегляну трубу котельної, раптом зник. Він не зміг утримати рівновагу і звалився всередину. Добре, що цьому були свідки, і чорногуза вдалося врятувати. Діти повідомили про нещастя кочегара Т. Поладича. Той зі своїм товаришем В. Іващенко розібрав знизу цегляну кладку і виволовив птаха, який на щастя виявився цілим і неушкодженим. А ось у місті Малині на Житомирщині лелека впав у трубу і згорів у печі.

Нині людина прямо чи посередньо є винуватцем смерті 4 з 5 загиблих дорослих лелек. Ми проводили спеціальний аналіз причин загибелі цих птахів в Україні у 1980-х роках. Виявилось, що з випадків з відомою причиною загибелі 64 % серед дорослих лелек загинули на електролініях, близько 12 % — вбиті людьми. Як не дивно, де в кого піднімається рука і на них.

Велику тривогу вчених викликає висока смертність чорногузів на прольоті і в місцях зимівлі. У багатьох країнах Африки білий лелека є традиційно мисливським птахом. М'ясо споживається в їжу, кістки ніг йдуть на трубки, пір'я використовують для прикрас, навіть із дзьоба роблять чаклунські засоби. За даними повернення кілець, у Північній і Західній Африці близько 80 % випадків загибелі лелек припадає на відстріл. Всього, за підрахунками німецького орнітолога Х. Шульца, на східному пролітному шляху щороку відстрілюється 5—10 тисяч лелек, з них 4—6 тисяч у Лівані. У Західній Африці більше всього їх убивають в Малі. Тут у дельті Нігеру знаходиться одне з найважливіших місць зимівлі західноєвропейських білих лелек. На чисельність "східних" чорногузів відстріл впливає в меншій мірі, а ось у західній популяції залишилося всього кілька тисяч пар. Тут вже полювання на шляхах перельоту і в місцях зимівлі стає серйозним негативним фактором. Причому за одну зиму з пустуючими гніздами можуть залишитися цілі місцевості. Х. Шульц писав, що в деяких африканських хижих знаходив цілі гірлянди кілець, знятих з убитих лелек. Підстрелити птаха з кільцем вважається такою ж удачею, як у нас знайти підкову. У Нігері на місцевому базарі можна побачити засушені лелечі

голови. Вони слугують свого роду амулетом і чаклунським засобом. Окрім полювання з вогнепальною зброєю, використовуються і давні примітивні способи — лук, бумеранг і т. п. Деякі племена проводять відлов, використовуючи прив'язаних манних лелек. Навіть у наші дні зрідка приходять повідомлення про знахідки в Європі лелек з африканськими стрілами в тілі.

Ще більшу шкоду, ніж полювання, приносить руйнування середовища проживання лелек. Кожну осінь близько півмільйона чорногузів пролітають на південь через Близький Схід. Тут проходить найбільший їх пролітний шлях на південноафриканські зимівлі. На початку жовтня на Сінайському півострові у деяких місцях за дві години можна нарахувати до 30 тисяч птахів! Зараз пролітаючи через Сінай лелеки знаходяться в небезпеці. У пустелі не так і багато зручних для перепочинку та годівлі місць. Та завдяки людській діяльності більшість з них вже не можуть прихистити виснажених тривалим польотом птахів. Під час перельоту орнітологи кожен ранок підбирають мертвих і вкрай ослаблених лелек. Для допомоги пернатим мандрівникам був навіть збудований спеціальний загін, де лелеки можуть погодуватися і набратися сил, щоб знову вирушити в дорогу.

З давніх часів білий лелека почав селитися поряд з людиною. Він швидко освоїв солом'яні та очеретяні дахи сільських хат. Ця прихильність до м'яких дахів пояснюється досить просто: птахи втикали в солом'яні кілька великих опорних гілок, які несли на собі весь тягар гнізда. Зараз же на залізному чи шиферному даху гніздо збудувати важко. Та й окремо стоячих дерев із всохлими або зламаними верхівками залишається все менше. Зі зміною характеру забудови сіл, лелеки були змушені шукати нові місця для гнізд. Деякі з цих “знахідок” не зовсім вдалі з точки зору людини. З'явилися гнізда на пам'ятниках, трубах дрібних сільських підприємств, на стовпах ліній електромережі. Останній варіант використовується лелеками все більше. Причини цього — з одного боку все зростаюча мережа електроліній, з другого — ускладнення конструкції опор, а це вельми зручно для побудови гнізда. Саме по собі гніздо лелеки на стовпі як правило не приносить шкоди, але через необачність птахи можуть викликати короткі замикання, зачіпаючи дроти. При цьому гинуть самі і викликають порушення роботи енергомережі. Відомі випадки також загорання гнізд на електричних стовпах.

Білий лелека живе у тісному сусідстві з людиною з давніх

давен. На картині середньовічного голандського художника Емануеля де Віте (1617–1692) зображені два лелеки, що спокійнісінько збирають їжу у міському порту, не звертаючи уваги на натовп людей і навіть бігаючих поряд собак.

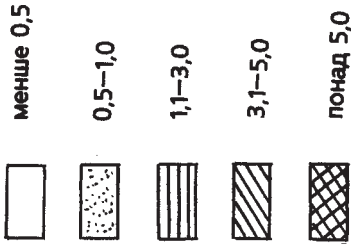

Нерідко лелеки розділяють радості і незгоди людей. Під час воєн вони також змушені були кидати свої домівки. У 1914–1915 і 1941–1942 роках відмічались нальоти лелек у місцях, що знаходилися за межами основної області гніздування. Як вважають учені, пов'язано це з бойовими діями, які велись тоді в Україні, Білорусі і Прибалтиці. Багато лелек гинуло під час громадянської війни в Лівані — більше, ніж у будь-якій іншій країні світу. Для полювання використовувались навіть кулемети. А бійці озброєних формувань стріляли у пролітаючих великими зграями птахів і просто так, для тренування влучності. У деяких країнах Африки також досі не вдається взяти під охорону місця зимівлі лелек через складну політичну ситуацію в них.

Здавалося б, користуючись любов'ю і пошаною людей, лелека повинен благоденствувати. Але часи, коли його обожнювали, давно минули. З розвитком технічного прогресу люди все більше відриваються від природи. Перетворюючи її в залізобетонне “навколишнє середовище”, забувають старі звичаї, традиції, вірування. На перший план вийшло суто споживацьке відношення до живих істот. Якщо раніше гніздо лелеки на даху вважалося великим благом, селянин мав за честь прилаштувати йому дерев'яне колесо на стрісі, то тепер все це стало зайвими клопотами. Мало того, що лелек майже перестали спеціально приваблювати, їх почали гнати подалі від людського житла. Так, ще наприкінці 1920-х років, як розповідають очевидці, перекриваючи сараї та клуні в колгоспах, без жалю скидали лелечі гнізда. Чи то чиясь хвороблива уява пов'язала їх з солом'яними стріхами, а значить з бідністю, чи милосердя до птахів також порахували за пережиток минулого — невідомо.

Багато серйозних причин скорочення чисельності білого лелеки, але не останню роль відіграло і “відлучення” його від людського житла. Що від цього втратили птахи, ми знаємо. А ось що втратили люди? Над цим варто подумати.

Густина населення (пар./100 км²):

Межа ареалу:

 у 1974 р.

 у 1987–1988 рр.

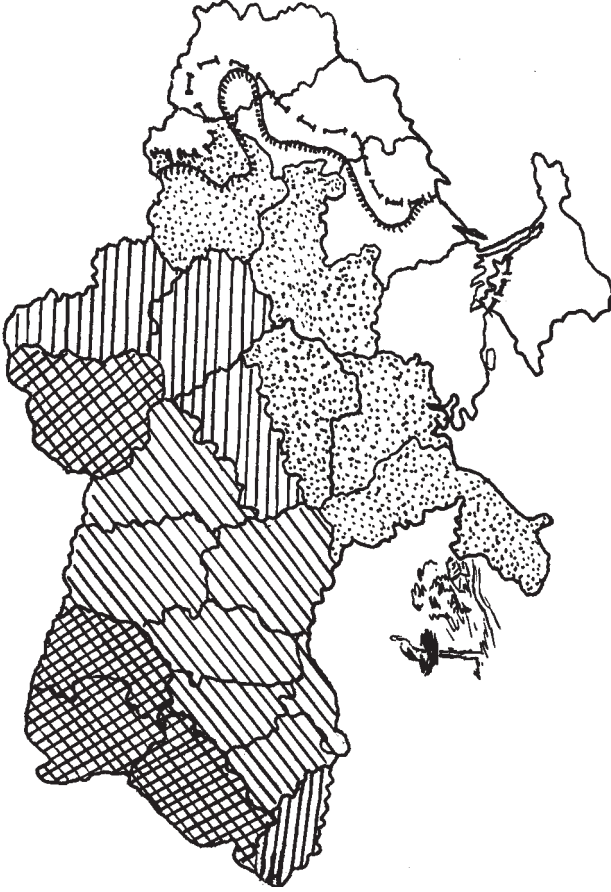

Рис. 1. Поширення білого леопарда на території України

БІЛИЙ ЛЕЛЕКА В УКРАЇНІ

Білий лелека гніздиться на більшій частині території України, крім південного сходу (рис. 1). Більше всього цих птахів у північно-західних областях. На Волині, Львівщині і Рівненщині живе майже третина наших чорногузів. Далі на південь і схід кількість гнізд поступово зменшується. Менше всього їх у степових областях.

Ще в давні часи білий лелека почав розселятися у північному і східному напрямках. Кілька століть тому пішла велика хвиля розселення із Східної Пруссії і Північної Польщі, де чисельність чорногузів була дуже високою. Тоді була заселена ними Прибалтика, а пізніше вони з'явилися і в Росії. Наприкінці XVIII століття лелека вже гніздився в Курляндії (західна частина Латвії). Межа його поширення спочатку проходила приблизно по річці Даугаві. На початку XIX століття знову починається хвиля розселення. У 1857 (за іншими джерелами — у 1841) році північна межа ареалу (області поширення виду) досягла Естонії. За даними М.О. Мензбіра, з 80-х років минулого століття білий лелека відмічається вже як досить звичайний гніздовий вид у Псковській губернії, хоча раніше тут спостерігалися лише залітні птахи. Трохи пізніше чорногуз з'явився на Смоленщині, Брянщині, Курщині. У 1904 році знайшли перше гніздо в Орловській губернії, але згодом лелеки там перестали гніздитися.

Розселення взагалі проходило досить цікаво — хвилі чергувалися з тривалими відкатами. Ареал ніби постійно пульсував, потроху розширюючись. У 1890-х роках білі лелеки вперше загніздилися на території нинішньої Московської області. Через

деякий час всі гнізда зникли, і тут лише зрідка спостерігалися залітні птахи. Чергова велика хвиля розселення пішла у 1940-х роках, а після неї ще декілька. Нарешті у 1980—1990-х роках чорногузи почали гніздитися постійно, хоча чисельність їх тут і дуже невелика. Така ж історія була і в Ленінградській області. Перший випадок гніздування був зареєстрований ще у 1894 році. До 1910 року лелеки гніздилися в незначній кількості в різних місцях, потім зникли. Лише у 1972 і 1973 роках було знову виявлено кілька гніздових пар. В Орловській області повторно перше гніздо з'явилося у 1959 році. Чисельність лелек спочатку зростала дуже повільно, лише з другої половини 1970-х років вони стали розселятися по області. У 1970—1980-х роках ці птахи почали потроху гніздитися також у Липецькій та деяких інших областях. Межа ареалу, як бачимо, поступово просувається все далі й далі на схід і в меншій мірі на північ.

Цікаво, що тенденція до розселення білого лелеки зберігається довгі роки, незважаючи на скорочення його загальної чисельності. В Україні поступово зростає кількість гнізд у Харківській, Луганській, Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій областях. Наприклад, у Донецькій області в 1974 році було відомо всього 4 гнізда, у 1982 — 14, а у 1988 — вже 34. Недавно з'явилися гнізда в Криму, де лелек не було взагалі. У нас розселення також проходило хвилями: птахи то просувалися вперед, то відступали назад. Тому східна межа поширення білого лелеки в Україні проходить приблизно там же, де й у 1930-ті роки, хоча за цей час могла б просунутися значно далі. Можливо зараз почалася нова хвиля розселення. Про це говорить стрімкий ріст чисельності лелек у селах вздовж річки Сейм на Сумщині за кілька останніх років.

Причина такої хвилеподібності розселення залишається до кінця не зрозумілою. Німецький орнітолог Г. Рінглебен по-в'язував це явище з періодами високої успішності розмноження: хвиля розселення починається через 3—4 роки після сезону з високим приростом, коли стають статевозрілими молоді птахи.

Простежити, як проходило розселення білого лелеки до XVIII століття, значно важче. Можна відмітити лише, що воно було. Вірогідно, відбувалося також хвилями. Науковою орнітологією тоді практично ніхто не займався, і достовірні відомості про поширення тих чи інших птахів знайти дуже важко.

Доводиться задовольнятися переважно непрямими свідченнями з різноманітних джерел. Але одні й ті ж свідчення можна нерідко трактувати по-різному, тому прийти до остаточного вирішення проблеми буває не легше, ніж знайти снігову людину. Так, залишається до кінця не виясненим, коли лелеки заселили територію України. З певністю можна сказати лише те, що їх ще не було за часів Київської Русі. Ці птахи зовсім не згадуються у літописах та давньоруських літературних пам'ятках. Білий лелека займає надто визначне місце в житті та віруваннях різних народів, щоб його могли просто проігнорувати. Є лише деякі легенди і казки. Наприклад, про те, як лелеки допомагали захисникам обложеного монголо-татарами Києва. Але у фольклорі події одного історичного часу можуть досить легко переноситися в інший, тому це ні про що не говорить. Можна знайти й казки, в яких з ордами Батия б'ються запорізькі козаки. Не знайдені рештки чорногуза й при археологічних розкопках. Він міг не бути мисливським видом чи охоронятися сакральними табу, але хоч якісь залишки птаха, що гніздиться безпосередньо на людських оселях, повинні зберегтись. Наприклад, лелек, які загинули від хижаків чи під час пожеж. А під час набігів кочівників їх було немало. При цьому не обов'язково птахи згорали повністю, вони могли лише загинути від вогню. Українські назви білого лелеки порівняно молоді, до того ж майже всі вони походять з інших мов (див. наступний розділ). Вперше зафіксовані ці слова лінгвістами лише у мові XVI — XVII століть. Це одне. Є.Д. Яблоновською і В.Ю. Боженком нещодавно був проведений аналіз дворянських гербів Чернігівської губернії, які виникли у XVII — на початку XVIII століття, деякі трохи раніше. Виявилось, що зображень білого лелеки нема ні на щитах, ні на інших елементах гербів — щитотримачах, нашоломниках і т. д. Разом з тим, на них досить часто можна побачити інших розповсюджених і популярних птахів — журавлів, лебедів, чапель тощо. Тобто, можна сказати, що коли білий лелека вже й з'явився до того часу у фауні, його ще не було в умах людей — він не посів того місця, яке займає нині у фольклорі, літературі й образотворчому мистецтві. А. Шафонський в описі Чернігівського намісництва 1786 року вже згадував лелеку як звичайний вид. Хоча за даними М.О. Мензбіра, у північних повітах Чернігівської губернії він, очевидно, не був відомий ще й у другій половині минулого сторіччя.

Ймовірноше всього заселення України білим лелекою почалося лише після того, як зведення лісів людиною привело до їх фрагментації — зникли суцільні масиви, які перешкождали розселенню.

Спробуємо трохи розвіяти морок віків і відповісти на питання: коли білий лелека заселив територію України? Не менш важливе інше — чому це відбулося? Вже говорилося, що цього птаха не було в Київській Русі і перші його українські назви з'явилися у XVI—XVII століттях. Тобто це і є історичні рамки періоду, коли відбулося заселення території Західної і Центральної України. За доби Київської Русі білий лелека був відсутній скоріше всього тому, що просто не мав змоги сюди проникнути. Розселятися він міг двома шляхами — з Балкан через пониззя Дунаю і з Польщі. Але з півдня заселені людьми землі оточували степи, де одвіку жили кочівники, з якими лелеці було "не по дорозі". На Західній же Україні тоді простиралися густі непролазні ліси. Як свідчать історичні джерела, суцільні пущі створювали природний рубіж між Галицько-Волинським князівством та Польщею. Зв'язок між державами підтримувався лише по вузьких просіках. Звичайно, лелека міг би розселитися по долинах річок, але якраз у тих же місцях проходить вододіл між басейнами Балтійського і Чорного морів. Тобто й цей шлях був закритий. До того ж монголо-татарське нашествя привело до спустошення і обезлюднення значних територій. У наступні сторіччя через постійні набіги кримських татар і ногайців майже весь український лісостеп був також дуже мало заселений.

Ситуація змінилася лише у XVI столітті. В останній його третині подніпровський і подільський лісостеп почав швидко заселятися. Кримське ханство і Ногайська орда через внутрішній розбрат значно ослабли, набіги стали рідшими і менш спустошливими. До того ж набирала силу Річ Посполита. Міцна держава все-таки могла організувати оборону порубіжжя. Заявило про себе, як самостійну силу, на той час і українське козацтво. З іншого боку, проходило швидке зведення лісів. З XV століття у Західній Європі відкрився значний попит на будівельне дерево. Як пише І. Крип'якевич, західні українські землі потрапили у смугу "лісової гарячки". Заради наживи знищувалися цілі масиви пралісів. На експорт ішла не тільки деревина. Великі лісові простори випалювалися на попіл для отримання поташу,

якого потребувала європейська промисловість, що почала розвиватися.

Це й були ті передумови, які дали змогу білому лелеці заселити Україну. Західні і центральні області, а також Полісся, були заселені, на нашу думку, десь протягом XV—XVII століть. У східній частині України розселення проходило пізніше, триває воно там і досі.

Цікаво співставити ці висновки з даними для інших країн. Аналогічно відбулося заселення білим лелекою Данії і Південної Швеції. Датський орнітолог Б. Льопентін, проаналізувавши народні назви цього птаха, фольклор і історичні джерела, прийшов до висновку, що білий лелека з'явився там у XVI столітті. Причиною цього було також вирубування лісів, яке у вологому кліматі до того ж супроводжувалося заболочуванням значних територій. Цілком можливо, що десь у XVI столітті пройшла велика хвиля розселення білого лелеки з центральних частин європейського ареалу у різних напрямках, яка й привела до його швидкого розширення.

Бачачи таку відрадну картину — постійне розселення — можна подумати, що з лелеками у нас все благополучно. На жаль, цифри говорять про інше. За останні півстоліття чисельність їх в Україні скоротилася принаймі вдвічі. Під час III Міжнародного обліку у 1974 році на території України було зареєстровано 18 183 гнізда, а в 1987—1988 роках — 14 762. Ці цифри можуть свідчити не тільки про падіння чисельності, а й про меншу повноту обліку. Але постійне зменшення кількості заселених лелеками гнізд підтверджувалося і серіями обліків, що проводилися орнітологами в окремих областях. Реальні зміни чисельності за такий короткий проміжок часу виявити важко, тому цікавішим для нас буде порівняння з більш давніми даними.

Процес скорочення чисельності чорногузів почався у нас не сьогодні і не вчора. У 1931 році краєзнавча комісія Всеукраїнської Академії наук і краєзнавчий гурток Київського інституту професійної освіти провели облік лелечих гнізд. По комсомольських осередках, піонерських загонах, краєзнавчих гуртках, школах були розіслані спеціальні анкети. Уже тоді в своїх листах люди писали про зменшення кількості гнізд у деяких селах. Жителі республіки охоче взяли участь в обліку, та на жаль результати його залишилися невідомими науковому світу. Вони не були опубліковані. Якраз у цей час почалися гоніння

на краєзнавство і охорону природи. Неважко зрозуміти, під яким “соусом” все це можна було подати: у той час, як країна будує соціалізм, якісь там горе-науковці морочать людям голову підрахунком нікому не потрібних гнізд. Так, у 1930 році було припинено видання газети “Радянський мисливець та рибалка”. Як пояснювала сама редакція читачам, папір був потрібен для більш важливих цілей...

Лише недавно анкети 1931 року були передані з архіву Інституту зоології НАН України на кафедру зоології Київського університету і оброблені. Цікаво співставити дані обліків 1931 і 1987 років. Ось для прикладу кілька сіл з території сучасної Київської області. Рогозів: у 1931 році — 12 гнізд, у 1987 — 1; Дударків — 17 і 1; Любарці — 18 і 2; Старе — 23 і 3; Пірнове — 31 і 5; Феневичі — 14 і 3. Коментарі, як кажуть, зайві. Втім так різко зменшилась кількість лелечих гнізд далеко не у всіх селах, є й такі, де їх стало більше. Але в цілому чорногузів у нас стало зараз набагато менше.

Усього в 1931 році на тодішній території УРСР було нараховано 4121 гніздо білого лелеки. Цифри ці далекі від істинної чисельності. Зрозуміло, що в той час повний облік провести було неможливо — люди тільки почали освоювати грамоту, та й не до лелек було багатьом. Щоб хоч якось оцінити зміни, ми провели такий підрахунок. У 1931 році в середньому на одне село, охоплене обліком, було близько 4 гнізд. У 1987 році — 2. Тобто чисельність зменшилася приблизно вдвічі. Отже в 1931 році на нинішній території України гніздилося порядку 30–40 тисяч пар білих лелек. Оцінка ця, звичайно, досить груба, але все ж показує загальну картину.

Під час I Міжнародного обліку у 1934 році лелек у нас рахували тільки в Західній Україні. Цікаво порівняти з сучасними дані, опубліковані у 1935 році польським орнітологом К. Водзіцьким для колишнього Львівського воєводства. Приблизно половина його — це нинішня Львівська область. Всього було зареєстровано 7007 гнізд білого лелеки, причому, як підрахував краківський учений П. Профус, приблизно 5430 з них — на території, що відійшла потім до України. Тут виявлено 5 сіл з чисельністю лелек від 50 до 80 пар, 10 — від 41 до 50. Найбільше чорногузів було у повіті Рудки — 709 пар, густина їх населення становила 105,8 пар на 100 квадратних кілометрів. Цифра, як на сьогоднішній день, зовсім фантастична. Навіть

тоді це було майже вдвічі більше за будь-який інший повіт. У 1987 році ж на Львівщині зареєстровано всього 1442 пари лелек. Це, звичайно, не повні дані, але все одно маємо зниження чисельності принаймі у 2—3 рази. Лише у 2 селах було більше 20 заселених гнізд.

Дати оцінку даним останнього V Міжнародного обліку, який нещодавно завершений, поки що важко. В Україні він виявився дуже не повним. У більшості областей нарахували не більше половини від реальної кількості гнізд білого лелеки. Активність населення на місцях була дуже низькою, провести ж весь облік силами тільки науковців неможливо. Все ж отримані цифри говорять про деяку стабілізацію чисельності. Про це також свідчать і дані, зібрані за програмою моніторингу за популяцією білого лелеки в Україні (робота ця проводиться з 1992 року). Місцями навіть намічається деякий ріст чисельності. Тут слід мати на увазі те, що останні три роки були дуже сприятливими для наших лелек — тепле і вологе літо. Успішність розмноження була максимальною. Найбільш сприятливий з них — 1995 рік, незважаючи на холодну затяжну весну. Чисельність білого лелеки в Україні зараз імовірно знаходиться в межах 15-20 тисяч пар.

ЛЕЛЕЧЕ ЖИТТЯ-БУТТЯ

Білого лелеку, мабуть, усі бачили, тому нема потреби його детально описувати. Це великий білий птах з чорними маховими перами на крилах. Самець і самка забарвлені однаково, але самець дещо більший за розміром, має трохи довший і масивніший дзьоб. На шиї й грудях пера видовжені. Збуджені птахи, наприклад, під час токування, часто їх настовбурчують. Вага дорослого птаха досягає 3—4 кілограмів, зріст — 80 сантиметрів, розмах крил — 2 метрів. У молодих лелек чорний колір в оперенні заміщений буруватим, дзьоб і ноги темно-бурі, а не червоні, як у дорослих.

Учені виділяють два підвиди білого лелеки — європейський і туркестанський (іноді як підвид білого розглядають і далеко-східного лелеку). Туркестанський лелека дещо більший за розміром, має довші крила і міцніший дзьоб.

Поширений європейський білий лелека на значній частині

території Європи, крім Великобританії, Скандинавії, Італії. У Франції він живе лише у кількох провінціях, тому місця гніздування чорногузів в Іспанії й Португалії виявляються відірваними. Крім того цей птах гніздиться у Північно-Західній Африці, Малій Азії, Ірані, Іраку, Закавказзі, на Близькому Сході (рис. 2). В СНД сучасна східна межа його поширення проходить через Ленінградську, Новгородську, Тверську, Івановську, Нижегородську, Липецьку, Воронізьку, Харківську, Луганську, Донецьку, Запорізьку області, Крим. Нерегулярне гніздування відмічається також у Вятській, Ульяновській, Саратовській, Тамбовській, Ростовській областях. За неперевіреними даними, була спроба гніздування аж на півдні Карелії. А у червні 1981 року одинокого чорногуза бачили навіть біля села Холмогори в Архангельській області! Спостерігаються зальоти і у Фінляндії, Швеції, Норвегії, Великобританії. У Закавказзі білий лелека зустрічається у Вірменії, Азербайджані, Південно-Східній Грузії. Один випадок гніздування відомий навіть для Британських островів — у 1416 році біля Единбурга. Знаходили в Англії і викопні рештки білого лелеки, приурочені до доби римського панування. В античні часи був він також звичайним в Італії. Тепер у цій країні намагаються штучно відновити популяцію білого лелеки. Нещодавно прийшло повідомлення про гніздування цього птаха навіть на півдні Апеннінського півострова — у Калабрії.

Туркестанський білий лелека поширений у Середній Азії — в Узбекистані, Таджикистані, Киргизстані, а також у південно-західній частині Казахстану. Зимує він на півдні Азії.

Цікаво, що бувають випадки гніздування білого лелеки також на місцях зимівлі у Південній Африці. Так, тільки протягом 1961–1970 років знаходили гнізда у 7 місцях на півдні Південно-Африканської Республіки. З 1941 року пара птахів гніздилася на протязі 7 років на схід від міста Капштадт.

Поселяється чорногуз у відкритому ландшафті з підходящими кормовими угіддями — луками, болотами, пасовищами. Полюбляє зволожені ділянки з невисокою трав'яною рослинністю, на яких є групи старих розлогих дерев, особливо, якщо вони періодично затоплюються, а трава регулярно викошується. При спаді повені утворюються великі площі мілководдя, тут багато різноманітних дрібних тварин, якими живиться лелека. Сінокіс також сприяє багатому полюванню. Після викошування трави

Рис. 2. Поширення європейського білого лелеки

комахи, гризуни, земноводні стають легкою здобиччю. Ось чому в наших умовах для білого лелеки найбільш сприятливими є природні заплавні луки на річках з незарегульованим стоком. Одне з найбільш густо населених лелеками місць у Європі — заплава річки Сави в Хорватії. На 100 квадратних кілометрів території тут припадає близько 38 гніздових пар. Розорювання заплави значно погіршує кормові угіддя, черногуз уникає високої рослинності. Ви не побачите його на полі пшениці, що вже за-колюсилось, або тим більше в кукурудзі. В горах він піднімається на висоту до 700–800 метрів над рівнем моря, в основному по долинах річок. А у Вірменії лелеки гніздяться навіть на висоті 2000 метрів біля озера Севан.

Гнізда ці птахи влаштовують на самоті стоячих великих деревах, різноманітних будівлях, стовпах електроліній, водонапірних баштах тощо. З дерев лелеки віддають перевагу тим, що ростуть поблизу людського житла або в заплавах рік і мають велику розлогу крону. В 1987 році більше половини гнізд на деревах були збудовані на тополях, ясенях, вербах і дубах. Лелеки — давні супутники людини. Вони охоче селяться в населених пунктах. Зустрічаються навіть у великих містах.

Наприклад, є гнізда на околицях Києва — у Позняках і в Пирогові. У райцентрах же вони нерідко влаштовуються прямо на центральних вулицях. Але трапляються лелечі оселі і далеко від людського житла — в заплавах рік, на узліссях, вздовж доріг. Серед болота можна іноді побачити гніздо навіть на невисокому пеньку. А поблизу села Бубнівська Слобідка на Черкащині невелика колонія лелек з 8 гнізд розміщується в розрідженому молодому сосняку. Птахи збудували їх на зламаних стовбурах дерев.

У лісових і лісостепових місцевостях більша частина лелечих гнізд знаходиться на деревах. Чим далі на південь, тим більше з'являється їх на стовпах електроліній. Це зрозуміло — адже дерев, та ще таких, щоб лелеці гніздо збудувати, там мало.

Цікава закономірність виявилася у розміщенні гнізд на будівлях. Ми звикли говорити: “Лелека на даху, лелека на даху”. А чи часто його можна там побачити? Так ось, більше всього гнізд на житлових і господарських будівлях у західних областях. У Закарпатті таких гнізд половина. В той же час у північно-східних областях України на дахах розміщено всього 4–5 % гнізд. Очевидно, пов'язано це перш за все з традиціями місцевого населення, адже є гніздо на даху, чи його там немає визначається відношенням до нього людей. Так, у Східній Німеччині, де оселя цього птаха на будинку традиційно вважається великим благом, у 1970-х роках на дахах знаходилось дві третини гнізд. Найбільш розповсюджений варіант використовуваних там штучних гніздівель — накладки на дах у вигляді козел. У Київській же області на дахах збудовано лише 4 % штучних гніздівель, та й природних гнізд на них всього десята частина. У Польщі також на півдні і в центральній частині країни переважають гнізда на деревах, а на півночі і сході — на будівлях.

Коли звичних для гніздування місць не вистачає, птахи починають освоювати нові. Так, лелеки досить швидко обжили електричні та телефонні стовпи. На них зараз розміщується майже третина всіх гнізд, а в деяких областях їх частка перевищує 60 %. У Вірменії чорногузи стали гніздитися на залізничних станціях, влаштовуючись на опорах контактної мережі. На шум поїздів під самими ногами вони не звертають уваги. За даними М.С. Адамяна, у долині річки Араксу на 4 станціях гніздиться в середньому по 40 пар лелек. З'являються гнізда

і на пам'ятниках, звичайно не викликаючи особливого захоплення в людей. В Іспанії є статуя Ісуса Христа з лелечим гніздом. В Одеській області було знайдено гніздо на старій скирді соломи. Раніше, до речі, такі гнізда зустрічалися не так уже й рідко. Відомі випадки гніздування лелек навіть на землі. У гірській місцевості вони можуть поселятися на скелях. Іноді лелеки влаштовують гнізда у прямо-таки незвичайних місцях. У Румунії пара змостила гніздо на великій купі гною, в Угорщині знайшли гніздо на купі хмизу, а в Естонії — навіть на пристрої для навантажування колод у лісництві. Бували випадки гніздування бузьків і в залишених будівлях скопи та інших хижих птахів.

Розміщення гнізд білого лелеки за останні десятиліття зазнало значних змін. Якщо у 1931 році на території України 68 % їх знаходилися на будівлях, то до 1987 року ця цифра скоротилася до 20 %, а в 1994 році становила вже всього 13 %. Невпинно збільшується частка гнізд на стовпах і водонапірних баштах. Кількість гнізд на деревах спочатку збільшилася майже в півтора рази, потім почала також зменшуватися, за вказаний період вона коливалась у межах 30 — 45 %. Ця тенденція є загальною, вона спостерігається у різних країнах. У Словаччині в 1934 році 63 % гнізд були на дахах, у 1974 році їх частка скоротилася до 25 %, а в 1984 році вже становила всього 11 %. Значно збільшилась кількість гнізд на трубах. Частка гнізд на електроопорах також швидко зростає: з 15 % у 1974 році до 38 % у 1984. У колишній НДР частка гнізд на дахах скоротилася з 85 % у 1958 році до 43 % у 1984 році. На електроопорах же за цей самий період кількість їх зросла з 0,4 % до 25 %. У Вірменії частка гнізд на електроопорах перевищує 50 %. Згідно проведеного І.Е. Самусенко аналізу, масовий перехід лелек до гніздування на “нетрадиційних” опорах як у колишньому СРСР, так і в зарубіжних країнах, відбувся у 1970—1980-х роках. Пов'язано це, перш за все, із значними змінами у сільсько-господарському виробництві та забудові села — зникли будинки з “м'якими” дахами, значно зменшилася кількість різноманітних допоміжних будівель, менше стало й маленьких хуторів. Крім того, як уже говорилося, змінилася і психологія людей. З іншого боку — з'явилася велика кількість опор електромережі і водонапірних башт (у нас частіше всього лелеки селяться на найбільш поширених баштах — Рожновського).

Звичайно чорногузи поселяються окремими парами і не дуже

дружелюбно відносяться до найближчих сусідів. Нерідко спроби привабити цих птахів на штучні гніздивлі бувають марними через те, що пара, яка гніздиться неподалік, проганяє нових квартирантів. Але з іншого боку, лелеки нерідко влаштовують і своєрідні колонії, іноді навіть по кілька гнізд на одному дереві. У білоруському місті Хойники до Великої Вітчизняної війни на величезній тополі було 14 лелечих гнізд. А на одному з старих дерев у Марокко знайшли навіть 28 гнізд! У селі Пірнове Київської області у 1930-х роках була велика колонія з кількох десятків гнізд. На одному з хутірців в околицях Біловезької пущі у 1981 році орнітологи нарахували 22 гнізда на 12 деревах, що росли на площі 4—5 гектарів. У Вірменії на залізничній станції Масіс є колонія з 62 гнізд. Охоче селяться лелеки і в колоніях чапель. Так, у чаплиній колонії біля села Проців на Київщині щороку гніздиться від 2 до 5 пар.

Найбільша з лелечих колоній у населених пунктах знаходиться в місті Альфаро на північному сході Іспанії. Всього в ньому в 1994 році гніздилося близько 100 пар білого лелеки. З них 60 — на даху кафедрального собору святого Мігеля. Жодного іншого випадку гніздування такої кількості лелек на одній будівлі в світі не відомо. Для подібної концентрації гнізд є всі передумови. Площа даху не така вже й маленька — близько 3000 квадратних метрів. До того ж на ньому є велика кількість різноманітних башток, зубців, виступів і т. п. Це дуже зручно для влаштування гнізд. Ну й, звичайно, птахи мають вдосталь їжі — поряд великі поля зрошення і заплава річки Ебро.

Весною лелеки, як правило, повертаються в ту ж місцевість, де виводили пташенят у минулому році, хоча зовсім не обов'язково займають те саме гніздо. Це може бути будь-яка варта уваги оселя, причому нові гнізда птахи будують порівняно рідко. Частіше займають старі і лише ремонтують та надбудовують їх. Відомі й випадки дивовижної прив'язаності лелек до строго визначених місць гніздування. Про один з них розповів орнітолог В.Ф. Гаврін. В одному білоруському селі через ремонт даху лелече гніздо восени було скинуте. Весною пара знову повернулася до цього ж будинку. На новому шиферному даху птахи довго не могли закріпити будівельний матеріал, гілки весь час скочувалися вниз. Незважаючи на це, лелеки приносили їх знову й знову. Нарешті частина з них стала застрягати на

нижніх краях даху. Завдяки цьому гніздо все-таки було збудоване — на даху підносилась ціла гора гілок. Найцікавіше те, що всього в сотні метрів знаходилося порожнє гніздо, залишене іншою парою в минулому році. Коли затоплювалося ложе Канівського водосховища, чорногузи також повернулися на старі місця гніздування. Та сіл уже не було, під водою виявилися їх рідні луки. В перші роки, коли рівень її був ще невеликий, птахи влаштовували гнізда на пеньках, виступаючих з води пагорках, по краях берегових урвищ острівців. Лише після повного затоплення лелеки кинули обжиті місця. Залишились вони і у виселених чорнобильських селах.

Цілком імовірно, що в лелек є свої уявлення про “найбільш престижні” оселі. Як правило, це старі гнізда, які займаються з року в рік. Цікаве спостереження нам вдалося провести у 1995 році в селі Мутин на Сумщині. На протязі кількох років тут зростала чисельність лелек, щороку з’являлося по кілька нових гнізд. Весна 1995 року була холодною й затяжною, і приліт чорногузів значно розтягнувся. Останні птахи з’явилися біля гнізд аж на початку травня. Так ось, спершу були заселені старі багаторічні гнізда. В останню чергу займалися оселі, що з’явилися в минулому році, і будувалися зовсім нові.

Багато закономірностей вибору лелеками місць гніздування вдалося виявити завдяки кільцюванню. У ФРН з 480 окільцьованих чорногузів, що повернулися весною, 367 заселили минулорічні гнізда. Цікаві результати дало використання кілець, номер яких можна прочитати на віддалі в бінокль. В Оберлаузіці (Східна Німеччина) проводилися спостереження за 93 окільцьованими лелеками. 20 з них займали одне й те ж гніздо 2 роки підряд, 13 — 3, 7 — 4, 3 — 5. Один птах встановив рекорд: він виводив пташенят в одній і тій же оселі на протязі 19 років! В Ельзасі (Франція) лелека займав одне й те ж гніздо 16 років.

Таку поведінку пернатих орнітологи називають гніздовим консерватизмом. Він дає певні переваги в конкуренції з родичами, адже птах повертається в місця, які вже добре знає і витрачає менше часу й енергії на пошуки місця гніздування, кормових угідь і т. д. Але бувають випадки і далекого переселення лелек, особливо молодих. Так, окільцьований пташеням у 1985 році в Естонії чорногуз у 1989 році був знайдений на гніздуванні аж у Шлезвіг-Гольштейні на півночі ФРН. З

німецькою лелечихою він вивів трьох пташенят. У колишній Східній Пруссії завдяки кільцюванню виявлено 3 випадки переселення лелек на віддаль понад 500 кілометрів.

Причин зміни місць гніздування може бути багато: старе гніздо зруйноване, непридатне для виведення пташенят чи вже зайняте суперниками, несприятливі умови для харчування біля нього в даному році, звільнення гнізда в кращому місці і т. п. Лелеки можуть кидати обжиті гнізда, навіть з кладками, і переселятися при вторгненні хижаків, інших лелек або людей. Найчастіше це роблять самки, причому можуть перебиратися до іншого гнізда на значну віддаль — до 10 кілометрів і більше.

Лелеки, що вперше приступають до гніздування, також, як правило, повертаються в рідну місцевість, хоча в батьківському гнізді поселитися їм вдається й рідко. Здебільшого вони гніздяться на деякій віддалі від нього. Спостереження в різних країнах показали, що близько двох третин молодих лелек вперше гніздяться на віддалі до 50 кілометрів від гнізда, де народилися. Частина лелек переселяється значно далі, навіть на сотні кілометрів. Найбільша з відомих відстаней першого гніздування від місця народження — 750 кілометрів. Частіше переселяються на великі віддалі самці.

Прилітають лелеки весною, як правило, у другій половині березня — першій половині квітня, хоча ранньої весни їх можна місцями побачити й на початку березня. Окремі птахи можуть затримуватися аж до травня. Звичайно, першим з'являється самець, рідше — самка, іноді ж обидва птахи одразу. Самка найчастіше прилітає через кілька днів після самця. Старі лелеки повертаються раніше молодих. На думку польського орнітолога П. Профуса, відміни у строках прильоту самців і самок можуть бути пов'язані ось з чим. Самцеві важливо прилетіти пораніше, щоб зайняти кращу гніздову територію (істотну роль відіграє не тільки саме гніздо, а й кормові угіддя навколо нього). Від цього залежить подальший успіх його "сімейного життя". Легше зайняти вакантне місце, ніж відвоювати його в інших птахів. Для самки теж важливо повернутися раніше, щоб зробити кращий вибір. Але не менш важливо зберегти накопичені під час зимівлі енергетичні ресурси для відкладання яєць. Ось чому самки менш поспішають додому.

Великої шкоди птахам можуть завдавати раптові похолодання. Сильний снігопад і морози наприкінці березня 1952 ро-

ку привели на заході України до масової загибелі лелек, які щойно прилетіли. Орнітолог Ф.И. Страутман свідчить, що в околицях Львова жителі сіл підбирали замерзлих напівживих птахів і ховали їх від холодів. Цікавий випадок описує В.М. Шнитников. У білоруському селі Вишловичі після прильоту лелек випав глибокий сніг, вдарили морози. Пара буслів, що гніздилася у дворі, *“затесалася в отару овець і дала себе загнати з останніми в сарай, звідки один з них якось вийшов і був потім знайдений замерзлим, другий же прожив у сараї кілька днів до настання тепла, годуючись овечим гноєм”*.

Гніздо будується з гілок дерев. Міцні і довгі лягають в основу, менші накладуються зверху. В середині птахи вистилають оселю сіном, травою, мохом. Нерідко трапляються також папір, ганчірки, коров'ячий і кінський гній, картоплиння і т. п. Спочатку гніздо порівняно невелике — близько метра в поперечнику і всього кілька десятків сантиметрів висотою. Іноді новозбудоване гніздо буває й зовсім плоским. Можливо його розміри залежать від того, коли птахи приступили до гніздування. Чим раніше, тим більше в них буде часу на будівництво. З роками гніздо надбудовується і збільшується в розмірах. Іноді такі будівлі займаються десятки років підряд і досягають 2 метри в діаметрі, 3–4 метри висоти і 1–2 тони ваги! Велетенське лелече гніздо на дзвіниці в одному з містечок у Баден-Вюртемберзі (Німеччина) у 1976 році довелося знімати спеціальною команді. Існування його там ставало вже просто небезпечним — гніздо висотою близько 2 метрів важило понад 2 тони. Вік лелечих будівель також буває вражаючим. У Вінницькій області, наприклад, відомі гнізда, які існували ще в минулому столітті. В інших країнах також знаходили гнізда віком понад 100 років. А в тюрінзькому місті Лангензальца (Німеччина) лелече гніздо на міській башті було відоме ще з середніх віків. Звичайно воно багато разів руйнувалося й відбудовувалося, але птахи незмінно селилися на тому ж місці. Міське казначейство навіть виділяло спеціальні кошти на ремонт гнізда, про що свідчать документи 1593 року. Як показали дослідження орнітологів на Чернігівщині, 37 % гнізд використовується лелеками від 6 до 10 років, 23 % — 3–5, 17 % — 11–20, 13 % — більше 20 і 11 % — 1–2 роки.

Побудувати чи підремонтувати гніздо — досить копітка справа. Гілки нерідко падають, особливо в основі нової будівлі

(чи не тому лелеки радше займають старі гнізда), доводиться прилаштовувати їх знову й знову. Гілки птахи не відламують з дерев, а збирають їх у різних місцях. Можуть пощупити буд-матеріал і з гнізда сусіда, який загавився. Добудовувати й під-правляти оселю лелеки можуть тривалий час. Іноді вони при-носять гілки вже й тоді, коли годують пташенят.

Частіше всього будівлі розміщуються на висоті від 2 до 14 метрів, але на трубах і дзвіницях вони можуть знаходитися й значно вище. Відомі випадки гніздування лелек на висоті до 40 метрів.

Буває, що пара лелек займає одразу два близько розміщені гнізда. В одному птахи виводять пташенят, в іншому — від-почивають. Гнізда можуть займати також і одинокі лелеки, які не мають з якихось причин партнера. Вони час від часу з'яв-ляються на гнізді, прилітають до нього на ніч, але можуть і надовго зникати.

У старих лелечих гніздах нерідко можна побачити “кварти-рантів”. Серед гілок охоче поселяються хатні і польові горобці, шпаки. Відомі випадки гніздування також білої плиски, волового очка, галки і навіть хатнього сича, сірої сови, сиворакші та боривітра. Іноді можна знайти справжній “гуртожиток”, у якому живуть десятки пар птахів. Лелече гніздо дає дрібним пернатим не тільки притулок, але й захист — господарі відганяють чоти-риногих та пернатих хижаків. В одному з старих лелечих гнізд у передгір'ях Гарцу (Німеччина), яке мало в висоту 1,5 метри, спостерігачі нарахували близько сотні “квартируючих” горобців. Ще більш цікавий випадок розповів німецький орнітолог Г. Кройц. В одному з великих гнізд чорногуза “угніздилося” зо два десятки пацюків. Очевидно вони промишляли там залиш-ками їжі. Але таке нахлібництво закінчилося для пацюків по-ганенько — підрастаючі пташенята їх геть виловили. Ще б пак, такий харч під ногами бігає!

Облюбоване гніздо ще треба відстояти в жорстоких бійках від конкурентів, тому найбільш зручні з них займають самі сильні лелеки. Слабакам і молодим дістається те, що погірше. Займати гніздо може як самець, так і самка, але самці частіше прилітають першими, та й сили в них побільше. Так що “квар-тирне питання” — це по чоловічій частині. Зайнявши гніздо, лелека чекає на ньому потенційного партнера, відганяючи супер-ників. Залишає його лише для пошуків їжі. Бійки лелек на

гніздах бувають досить жорстокими, іноді можуть закінчуватися навіть загибеллю одного з птахів. Найбільш запеклі вони при нестачі зручних для гніздування місць. Але сутички можуть виникати і при наявності пустих цілком придатних гнізд. Від суперників лелека захищає не тільки саме гніздо, а й певну територію навколо нього — гніздову ділянку. Розмір її залежить від багатства кормових угідь. У бідних на їжу змінених людьми ландшафтах вона може сягати кількох сотень або й тисяч гектарів. Там же, де є гарні місця для полювання, гніздова ділянка зовсім невелика. Саме в таких випадках виникають колонії.

Пари утворюються, як правило, вже на гніздах. Існує багато легенд про лелечу вірність, але, на жаль, все це не більше, ніж вигадка. Якщо судити з людської точки зору, то в лелек відбувається “шлюб з розрахунку”, адже обирається, власне кажучи, не партнер, а “жилплоща”. Більше того, бувають випадки, коли вже створена пара розбивається чужинцями. Наприклад, сильніша самка може прогнати суперницю. Її ж “кавалер” лише байдуже чекає кінця поєдинку.

Бійки на гніздах продовжуються і після початку “сімейного життя”. Постійні конфлікти можуть виникати між близькими сусідами, лелека взагалі досить великий забіяка. Але ще більший розбрат вносять набіги “кочівників”. Це молоді нестатевозрілі птахи, що не мають своїх пар. Вони прилітають пізніше дорослих і ведуть бродячий спосіб життя. Тримаються, звичайно, невеликими групами, але можна зустріти й зграї. Так що побачивши влітку зграю лелек, не дивуйтеся, це — молоді птахи. Такі бродяги можуть нападати на лелечі сімейства. При появі біля гнізда чужих птахів, як правило, буває досить демонстрації погрози з боку господарів, щоб “зайди” відступили. Але нерідко на гніздах виникають серйозні бійки, жертвами яких можуть стати яйця і навіть пташенята. Виходять такі сутички через те, що у молодих птахів вже починає прокидатися інстинкт гніздування, і вони намагаються “заявити про свої права”. Ось як описують подібну сутичку білоруські орнітологи О.В. Федюшин і М.С. Долбик: “... 5 лелек билися з-за гнізда, що розміщувалося невисоко над землею на верхівці зламаного дерева. Противники запекло тріщали дзьобами, налітали і скидали з гнізда один одного, намагались наздогнати збитого конкурента і в повітрі”. Нападають на сімейні пари і лелеки, що виводили пташенят у цьому ж гнізді минулого року або ще раніше, а тепер

запізналися і знайшли його вже зайнятим. Це було підтверджено спостереженнями за закільцьованими птахами. Вчиняти напади можуть і самці, і самки. Іноді такі лелеки, прогнавши конкурента, утворюють пару з птахом, що залишився і навіть приймають кладку чи виводок. Якщо ж яйця були розбиті під час бійки, вони відкладаються заново.

Любий птах, зайнявши гніздо чи місце для його побудови, повинен одразу ж зробити дві речі: сповістити суперників, що територія зайнята, і привернути увагу самок. Більшість пернатих роблять це за допомогою звукових сигналів. Білого лелеку природа обділила голосом, але його відсутність з успіхом компенсується гучним тріщанням за допомогою двох половинок дзьоба. Пози птаха під час інтенсивного токування дуже характерні: він закидає голову на спину, хвіст піднімається вгору, крила трохи розкриваються і опускаються, пера на грудях і шпі настовбурчуються (рис. 3).

Прилетівши до гнізда, самка сідає спочатку трохи осторонь. Господар повинен упізнати в ній представницю “прекрасної статі”, інакше може накинутися, як на конкурента. Довго чекавший цієї миті “кавалер” вітає її тривалим клекотом, закидаючи голову на спину. Надалі протягом всього гніздового сезону лелеки зустрічають клекотом підлітаючого до гнізда партнера. Нерідко птахи влаштовують справжні “дуети” (рис. 4). Але тріщання дзьобом має не тільки дружнє значення. З клекотом чорногуз проганяє від гнізда також суперників і ворогів. Лелеча “мова” хоч і не багата на звуки, але все ж, як бачимо, достатня для порозуміння.

Самка відкладає звичайно 3–5, рідше 1–2 чи 6 яєць, виводок знахідки навіть 7. У молодих птахів, що вперше приступають до розмноження, кладка менша. Яйце чисто біле, близько 100 грамів вагою. З’являються яйця в гніздах у другій половині квітня — на початку травня. Строки їх відкладання досить розтягнуті. Одночасно можна побачити і насиджуючих лелек і таких, що тільки займають гнізда. Пов’язано це з розтягнутістю строків прильоту та тим, що не всім птахам вдається обзавестись гніздом одразу. До того ж частина кладок розорюється конкурентами або гине з інших причин. Такі лелеки відкладають яйця повторно, тому знайти їх можна іноді навіть у червні.

Бувають випадки й надзвичайно пізнього гніздування. У 1961 році в Нижній Саксонії (ФРН) пара лелек відклала яй-

Рис. 3. Під час токування лелека тріщить дзьобом, закидаючи голову на спину і розпускаючи крила

ця на 3,5 тижні пізніше нормального строку. Це було пов'язано з тим, що через бійки на гніздах дві попередні кладки загинули. Єдине пташеня вилупилося в них аж 20 липня, коли молоді лелеки вже починають залишати гнізда. Птахи так і не догодували його, відлетівши у вирій.

Яйця відкладаються найчастіше з інтервалом у дві доби, насиджують їх обидва птахи близько місяця. Насиджування починається після відкладання другого або третього яйця, тому пташенята вилупляються не одночасно, а через 1-2 дні. З'являються вони в гніздах починаючи з середини травня.

Новонароджені лелечата вдягнені у ніжний сірувато-білий пух, дзьоб у них темний, ніжки — жовто-рожеві. Вазать вони всього 60—80 грамів. Народжуються лелечата сліпими, але очі в них відкриваються вже через кілька годин. До 3 тижнів один з батьків постійно залишається з малятами, обігриваючи їх, захищає від ворогів та негоди, закриває від гарячих сонячних променів. Лише коли лелечата підروуть, відлучатися за їжею починають обоє птахів. Поводять себе малі спершу досить обережно. Побачивши якусь небезпеку, наприклад, пролітаючого поблизу хижака, вони замирають на дні гнізда. У віці 3 тижнів молоді лелеки вже можуть стояти на ногах. Через 7 тижнів за розмірами їх не відрізниш від дорослих. Але розпізнати "підростаюче покоління" все ж неважко: молоді птахи мають темний дзьоб, свіже м'яке оперення. Добре відрізняються вони

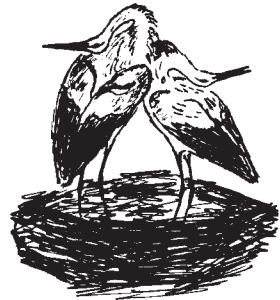

Рис. 4. Лелечий "дує"

й за особливостями поведінки. Дорослі лелечата вже починають пробувати крила — махають ними, підстрибуючи у гнізді.

З першого дня пташенята їдять самостійно. Годують їх обидва птахи. Вони приносять їжу у дзьобі чи в глотці (вола у лелек немає) і відригують її в середину гнізда. В перші дні малята отримують дрібну і ніжну поживу — черв'як, личинок комах тощо. Поступово раціон їх розширюється. Пташенята підбирають з дна гнізда те, з чим можуть впоратися, решту знову проковтують дорослі птахи. Поки вони зовсім малі, лелеки прилітають до гнізда часто. Потім починають з'являтися все рідше, зате приносять більше здобичі. Крім їжі дорослі лелеки забезпечують малят також водою, яку виливають з дзьоба. Випрохуючи їжу, пташенята характерно пищать — один з небагатьох звуків, які можна почути від білого лелеки, крім клекоту. Вже у віці кількох днів лелечата кидаються до підлітаючого дорослого птаха і хапають його за дзьоб, вимагаючи поживу. Відригнутою здобич голодні малята нерідко схоплюють ще до того, як вона впаде на дно гнізда.

Лелечата з останніх яєць рідко доживають до вильоту. Вони з'являються на світ пізніше і виявляються в ролі “бідних родичів”. Їм дістається менше їжі, ніж старшим братам і сестрам, ростуть і розвиваються вони повільніше. Часто все закінчується тим, що 1–2 пташенят викидають з гнізда або навіть з'їдають батьки. Ті, кому доводилося спостерігати за життям лелечого сімейства, у багатьох гніздах могли бачити таку картину. Причому спроби повернути викинутих пташенят у гніздо закінчуються безуспішно: лелеки викидають їх знову. У народі виникло навіть повір'я, що викидаються з гнізда “непарні” пташенята. Насправді ж така поведінка дорослих птахів не залежить від кількості малят. Більшість учених пов'язують її з настанням несприятливих умов: нестачі їжі, затяжних холодів і т. п. Найбільший спеціаліст по білому лелеці німецький орнітолог Е. Шюц взагалі вважав, що перші три яйця у кладці становлять “основу”, інші — “резерв” на випадок сприятливих умов. Закони природи жорстокі, але справедливі. Якщо батьки не в змозі вигодувати всіх пташенят, єдиний спосіб вижити хоч частині з них — загинути іншим. Треба сказати, що така особливість характерна не тільки для лелек, а й багатьох інших птахів. Наприклад, у гніздах хижаків також рідко доживають до вильоту всі пташенята.

Як показали наші дослідження, викидання батьками з гнізда — основна причина загибелі пташенят. На неї припадає близько 40 % випадків загибелі. За даними білоруських орнітологів, у Біловезькій пущі щорічно майже третина лелек викидають своїх пташенят чи яйця. Іноді викидаються навіть всі пташенята виводку. Взагалі ж загибель пташенят у різні роки і в різних місцях дуже залежить від погодних умов. Адже для лелеки погода значною мірою визначає запас наявної їжі. Найбільш сприятливе для нього у нас вологе і тепле літо. На успішність розмноження впливають і кліматичні умови та зміненість природних комплексів людиною. Е. Шюц пише, що у північно-західній частині ФРН, де вологий морський клімат, більше пташенят виживає за сухої погоди, а в Угорщині, де літо сухе і тепле, — у вологі роки. У Білорусі в роки з посушливою весною і літом знижується кількість заселених гнізд, підвищується смертність пташенят. У вологі роки, навпаки, успішність розмноження збільшується. Негативний вплив несприятливих погодних умов більше проявляється там, де більше змінена природа. Так, у 1994 р. на багатих їжею ділянках нетронутих заплавлених лук Дніпра, Росі, Сейму, незважаючи на сильну посуху, 3–4 пташенят у гніздах не були рідкістю. Як показали спеціальні дослідження, ще більший вплив на успішність розмноження білих лелек, ніж погода в місцях гніздування, мають умови зимівлі. У роки з більшою кількістю опадів у Південній та Східній Африці (від них залежить достаток їжі) наші чорногузи повертаються весною раніше і виводять більше пташенят. Зрозуміло, що птахи, які мали всю зиму вдосталь їжі, швидше пересуватимуться на шляхах перельоту і зможуть більше відкласти яєць.

Лелечата перебувають у гнізді майже два місяці. Найчастіше до вильоту доживає 2–4 малят, значно рідше — 1 або 5. Більше 5 пташенят лелекам вдається вигодувати дуже й дуже рідко. Так, у західних воєводствах Польщі по 6 пташенят мали лише 0,03 % гнізд. Цікаво, що кількість дорослих пташенят може залежати від того, коли загніздилася дана пара. У Південній Польщі було виявлено, що середня кількість пташенят, які вилетіли з гнізда, була тим меншою, чим пізніше приступили до розмноження їх батьки. Пов'язується це з тим, що птахи, які прилітають раніше, займають кращі гніздові ділянки.

Виліт молодих відбувається у другій половині липня — на початку серпня. Після вильоту лелеки тримаються сім'єю на

ближніх луках, пасовищах, ще деякий час повертаються у гніздо на ночівлю. Лелечата навчаються премудростям полювання. Деякий час дорослі птахи ще підготовують їх. Лише у віці 3 місяців молоді лелеки можуть годуватися вже цілком самостійно. Сім'ї поступово об'єднуються в зграї. Місця їх формування залишаються постійними з року в рік. У цей час можна побачити жорстокі бійки між лелеками, котрі нерідко закінчуються тяжкими ранами чи навіть загибеллю для деяких з них. Ці бійки народ прозвав “лелечими судами”. Легенда говорить, що ватажки проводять свого роду екзамен молодим і старикам на готовність до далекого перельоту, і зграя вбиває або проганяє кволик і хворих.

У серпні зграї починають тягнутися на південь. Летять вони вдень на великій висоті. У нас зграї звичайно нараховують від 2—3 до сотні лелек. Але іноді можна побачити й великі багатосотенні скупчення. Зграї поступово збільшуються на шляхах перельоту і на Балканах складаються вже з тисяч птахів. На Чорноморському узбережжі Болгарії якось спостерігали зграю в 21 000 лелек!

На зимівлю чорногузи з різних частин Європи летять різними шляхами (рис. 5). Існують дві популяції — східна і західна, лінія розділу між якими проходить через Голандію, Гарц, Баварію, Альпи. У німецькій науковій літературі вона називається пролітною межею. Птахи, що гніздяться на захід від неї, мігрують восени на південний захід через Францію, Західну Іспанію, Гібралтар. Цим шляхом летить близько 35 тисяч лелек. Восени прямо над вулицями Гібралтару можна побачити багатотисячні зграї. Далі переліт іде через Марокко, Мавританію, західну частину Сахари. Місця зимівлі “західних” лелек знаходяться в саванах південніше Сахари від Сенегалу на заході до Камеруну на сході. Більше всього їх скупчується в долинах і дельтах рік Сенегал і Нігер та біля озера Чад. Тут же зимують і лелеки, що гніздяться на північному заході Африки. Всього, за підрахунками Х. Шульца, в Західній Африці зимує до 100 тисяч лелек.

Європейські лелеки, що гніздяться на схід від “пролітної межі”, летять восени у південно-східному, а з СНД і Прибалтики — у південному напрямку. В Україні існує кілька головних пролітних шляхів — ділянок, де чисельність мігруючих птахів найвища (рис. 6). Через західні області летять лелеки з

Рис. 5. Міграції білого лелеки

Польщі, через Житомирську і Вінницьку — з Білорусі і Прибалтики. Великий пролітний шлях проходить на південний захід від Полтавської до Миколаївської області. Всі три вони зливаються у могутній міграційний потік, який проходить через “ворота” між Карпатами і Чорним морем. Досить слабкий проліт спостерігається також по східному узбережжю Чорного моря. Далі лелеки летять через Балкани і Туреччину. Малу Азію вони перетинають “по діагоналі”, звертаючи після Босфору на південний схід. Біля затоки Іскандера виходять до Середземноморського узбережжя. Потім знову звертають на південь і через Близький Схід, Синайський півострів потрапляють у долину Нілу, вздовж якої і летять на основні місця зимівлі у Східній і Південній Африці, долаючи загалом понад 10 тисяч кілометрів. Стомившись після тривалого перельоту, птахи роблять зупинку на 4–6 тижнів у Східному Судані, щоб відпочити і погодуватися перед дальшою дорогою. Як показали обліки

Рис. 6. Пролітні шляхи білого лелеки в Україні

орнітологів, на півдні і сході Африки зимує близько 450 тисяч білих лелек.

Чому чорногузи летять таким хитромудрим шляхом, а не навпростець через Середземне море, як багато інших пернатих? Пов'язано це з тим, що лелека — птах ширяючого польоту і не може довго летіти над морем, доводиться облітати його з двох боків, кому куди ближче. “Але ж ширяють над морем альбатроси, мартини”, — скаже читач. Справа в тому, що існують два типи ширяння: статичне і динамічне. Перше характерне для “сухопутних” ширяльщиків. Над сушею існують стійкі висхідні потоки за рахунок нагрівання сонцем земної поверхні — терміки — і так звані “потоки обтікання”, коли вітер натикається на перепону — пагорб, крутий берег, стіну лісу і т. п. Для використання таких потоків краще всього підходять широкі крила, як у хижих птахів і лелек. Над морем же постійно виникають різноманітні завихрення: потоки повітря багатократно відбиваються від хвиль. У морських ширяльщиків довгі і вузькі крила. Ось чому великі хижі птахи, лелеки та інші ширяльщики у таких значних кількостях скупчуються в районі Босфору і Гібралтару. Над водними просторами білий лелека порівняно легко долає відстань до 40—50 кілометрів, у разі гострої не-

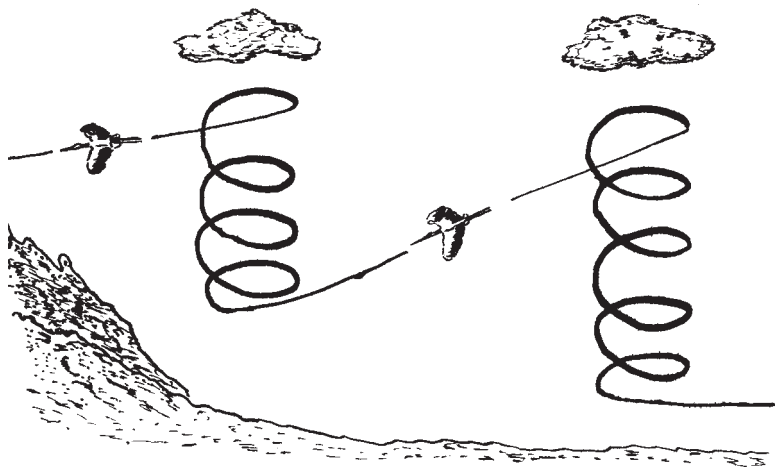

Рис. 7. Схема польоту лелеки з використанням висхідних потоків повітря

обхідності може пролетіти й до 100. Але більш тривалих "морських мандрівок" ці птахи уникають.

Техніка польоту лелеки на великі відстані відрізняється від тієї, що ми бачимо біля гнізда. Він не може тривалий час махати крилами, вони в нього пристосовані для ширяння. На активний політ чорногуз затрачає занадто багато енергії і швидко стомлюється. Кружляючи, лелека набирає висоту у висхідних потоках повітря і потім летить у певному напрямку, поступово знижуючись (рис. 7). Ширяльщики під час міграції можуть летіти тільки вдень, коли сонце добре прогріває землю, або якщо є досить стійкий сильний вітер, використовуючи потоки обтікання. Перед подоланням морської затоки чи протоки лелеки довго набирають висоту. Якщо поблизу є зручні місця із стійкими висхідними потоками, там нерідко скупчуються багатотисячні зграї. Їх можна побачити, наприклад, біля Босфору.

Коли ми знизу дивимось на кружляючого у високості лелеку або орла, вони здаються нам неперевершеними літунами. Без єдиного змаху крил птахи здатні рухатись досить тривалий час. Але все так чудово лише за сприятливих умов. Ширяльщики можуть виявитися й полоняниками повітря, коли вітром їх несе зовсім не в той бік, куди потрібно. Протидіяти ж цьому, махаючи крилами, вони довго не можуть.

Іноді сильним вітром зграї лелек заносить далеко в море. Вони не здатні тривалий час летіти над водою і змушені шукати порятунку на островах або й на кораблях, які пропливають поблизу. Якщо нічого подібного не трапиться, птахів чекає загибель. Саме такі “заблукалі” зграї зустрічають час від часу на островах Середземного моря, частіше всього на Кіпрі — він лежить поряд з основною міграційною магістраллю чорногузів. Але й посадка на острів не завжди врятовує. Якщо він знаходиться далеко осторонь від пролітних шляхів, повернутися з нього самостійно лелеки вже не можуть. А бувають випадки, коли їх заносить вітром дуже далеко. 23 січня 1983 року одного птаха підібрав корабель в Атлантичному океані за 185 кілометрів на захід від Лісабона! Час від часу невдалі мандрівники опиняються на Канарських островах. 17 березня 1977 року сильний пустельний вітер заніс на один з них зграю з 35 лелек. Жоден з них звідти вже не повернувся.

Взагалі негода може завдавати цим птахам значних втрат. 1856 рік увійшов у історію як найбільш чорний для білого лелеки. Через сильні шторми на початку весни, причому на пролітних шляхах обох популяцій, дуже багато чорногузів загинуло. Практично по всій Європі спостерігачі відмічали їх надзвичайно пізній приліт і низьку чисельність. У серпні 1912 року в Західній Сахарі понад 500 знесилених лелек були спіймані туземцями. У квітні 1935 року сильний південний вітер з Аравії приніс сильну піщану бурю. Вона встелила мало не всю Сінайську пустелю трупами пернатих мандрівників.

“Пролітна межа” розділяє дві популяції чорногузів, які восени відлітають у різні сторони. Але це не чітко окреслена лінія, навколо неї існує широка смуга змішування напрямків — птахи тут можуть мігрувати як в один, так і в інший бік. Найцікавіше те, що різні напрямки перельоту можуть мати молоді лелеки, що вивелися в одному й тому ж гнізді. Якось у 1974 році знайшли двох закільцьованих птахів з одного виводку: першого — у Франції, другого — в Угорщині. Результати кільцювання на північному заході Німеччини (територія ця лежить східніше “пролітної межі” у зоні змішування) показали, що під час першого свого відльоту 3/4 лелек прямують на південний схід через Босфор і чверть — на південний захід у напрямку Гібралтару. Але вже в наступні роки життя кількість мігруючих на південний захід птахів різко зменшується.

Орнітологи проводили спеціальні дослідження у вузлових точках перельоту білих лелек. Одне з таких місць — затока Іскандера на півдні Туреччини (крайній північно-східний “кут” Середземного моря). Тут чорногузи роблять “правий поворот”, різко змінюючи напрямок міграції. У 1963–1965 роках на затоці Іскандера працювала експедиція німецького орнітолога Х. Хекенрота. Затока має близько 70 кілометрів у довжину, ширина її — 30–40 кілометрів. Цікаво, як ведуть себе лелеки, долаючи цю перепону. Частина птахів облітає затоку, але більшість перетинає її у верхній частині. Летять вони низько, на висоті всього 1–5 метрів над водою. За затокою знаходиться гірський хребет Аманус, який птахам треба також подолати, тому вони прямують до перевалу Белен. В цьому місці утворюється досить вузька смуга шириною близько 10 кілометрів, по якій летять десятки тисяч лелек. При цьому більшість з них рухається не через сам перевал, а набирає висоту у висхідних потоках над схилами північніше. За Беленом знаходиться озеро і багата їжею болотиста місцевість. Крім того, після перельоту через хребет Аманус лелеки потрапляють у зону стійких північних вітрів, які сприяють подальшій міграції на південь.

Переліт лелек в Африці та на Близькому Сході — грандіозне видовище. У місцях звуження пролітних шляхів скупчення їх досягають велетенських розмірів. Так, у 1955 році над Суецькою затокою вчені спостерігали проліт близько 40 тисяч птахів. Це скупчення лелек було всього 30–40 метрів шириною, зате в довжину витяглось на 35 кілометрів! А ось як описував очевидець, який спостерігав з корабля переліт білих лелек у цьому ж місці в 1903 році, коли чисельність цих птахів була ще значно більшою: *“Кілька тисяч лелек пролетіли ланцюгом з Сінайських гір зовсім низько над віддаленим від нас на 3 км вантажним судном. За нею йшла друга зграя, котра долетіла до корабля за чверть години, знизилась над ним і полетіла далі на Африку. З сінайського боку не видно було кінця, з'являлись все нові й нові маси птахів. Вони летіли єдиним живим ланцюгом, який ніде не переривався, від континенту до континенту”*. 20 березня 1985 року на одному з спостережних пунктів у Єгипті за півтори години було обліковано до 115 тисяч білих лелек. Тільки одна велетенська зграя нараховувала близько 100 тисяч птахів!

Шлях з Європи до Південної Африки займає у чорногузів

близько 2 місяців. За день вони долають в середньому 150–200 кілометрів. Середня швидкість польоту — близько 50 кілометрів за годину. До місць гніздування птахи летять швидше, на зворотний шлях іде в них близько 1,5 місяця.

Про те, де зимують білі лелеки, тривалий час не було нічого відомо. Серед учених панували самі недоладні уявлення. Арістотель, наприклад, вважав, що ці птахи на зиму впадають у сплячку. Лише у XV столітті вдалося довести, що це не більше, ніж фантазія. Дослідники природи епохи Середньовіччя відправляли лелек та й інших птахів зимувати ... на дно водойм. У легендах і переказах багатьох народів місцями зимівлі чорногузів вказувалися різноманітні казкові острови та країни і навіть рай (саме звідси, до речі, походить український вираз “птахи відлітають у вирій”, вирій — рай давніх слов'ян). Але ось у 1822 році у німецькому місті Вісмарі був спійманий птах, у шпї якого стирчала африканська стріла. Вона пробила шкіру і м'язи, але не завдала серйозних поранень, і лелека залишився жити. Так з'явився перший вагомий доказ того, що наші чорногузи відлітають на зиму в Африку. З того часу було виявлено близько 20 таких птахів з застряглими в тілі стрілами. Остаточо в'яснити давню загадку природи вдалося лише завдяки широкому застосуванню кільцювання. Лелеки з України у зимові місяці були знайдені в ПАР, Кенії, Танзанії.

На місцях зимівлі чорногузи ведуть кочове життя. Надовго зупиняються там, де вдосталь харчів. Здебільшого птахи мігрують до Південної Африки, але в окремі роки можуть зимувати й північніше — у Кенії й Танзанії. Це залежить від запасів їжі. Хоча відомі випадки й вірності строго визначеним місцям зимівлі. Так, за кільцюваний лелека на прізвисько Боб, який гніздився у Шлезвіг-Гольштейні (північ Німеччини), на протязі 10 років з'являвся кожного разу на одній і тій же фермі в Зімбабве.

Білого лелеку в Африці не даремно називають “сарановим птахом”. Там це для нього одне з основних джерел харчування. Великі зграї лелек можуть сотні кілометрів слідувати за полчищами перелітної сарани. У багатих на проживу місцях ці птахи здатні концентруватися у неймовірній кількості. У січні 1987 року в Танзанії на ділянці в 25 квадратних кілометрів, за підрахунками Х. Шульца, годувалося близько 100 тисяч лелек. Це майже чверть усієї східної популяції! Пояснюється це тим,

що в Танзанії якраз розвелосся безліч гусені одного з місцевих метеликів. Саме тому в цей сезон у Південній Африці чорногузи майже не з'являлися.

Як встановив Х. Шульц, розміщення лелек на місцях зимівлі в Африці визначається перш за все запасами їжі. В першу чергу вони вибирають вологі місця, але коли знаходять дуже багаті кормові угіддя, можуть перебиратися і в посушливі. За великою зграєю сарани залюбки навідаються й до пустелі. У Лесото (Південна Африка) Х. Шульц у 1987 році взагалі виявив 200 зимуючих лелек у горах на висоті близько 2000 метрів. За свідченням місцевих жителів, бузьки з'являються там щороку. Що робити цим теплолюбним птахам у негостинному гірському кліматі, замість того, щоб ніжитися під південним сонечком? Все пояснилося просто: водойми тут кишіли земноводними. А ось у теплій, але посушливій савані неподалік їх не знайдеш. Найчастіше ж чорногузи в Африці віддають перевагу короткотравним саванам і люцерновим полям, охоче відвідують мілководні водойми.

Осінній переліт лелек в Україні проходить у серпні — вересні, місцями затягується до жовтня, але поодиноких запізнілих птахів можна побачити зрідка аж в листопаді. А Я.Є. Штиркало спостерігав 4 грудня 1985 року над Івано-Франківськом навіть зграю з кількох десятків лелек. Іноді чорногузи взагалі залишаються на зимівлю у наших широтах. Переважно це хворі, поранені або ослабілі птахи, які не змогли продовжити важкий переліт. Значна частина їх гине, але на допомогу лелекам приходять люди. Відомо десятки випадків, коли чорногузи успішно проводили зиму на обійсті. Звичайно їх тримають у будинку чи в сараї разом з домашніми птахами. Деякі лелеки можуть навіть вільно розгулювати по засніжених вулицях, повертаючись на ніч до своїх рятівників. В одному з сіл Румунії лелека жив у стайні разом з кіньми більше 10 років. Про допомогу хворим і пораненим бузькам ми ще будемо говорити, зараз же більш цікаві для нас випадки зимівлі цілком здорових птахів, які всю зиму тримаються на волі.

У селі Красне Друге на Київщині три роки підряд зимував лелека. Він вільно літав по селу і його околицях, годувався біля річки Красною і на птахофермі. Зимував на волі, лише зрідка залітаючи до людей, і лелека в селі Березівці Івано-Франківської області. А в селі Ювілейному на Херсонщині у не дуже холодні

зими спостерігають поодиноких чорногузів на водоскиді каналу.

Зовсім дивовижну історію розповів учитель А.І. Гопцій з міста Балаклєї Харківської області. Житель села Червона Гусарівка Балаклєйського району Є.П. Пономаренко підібрав восени лелеку з пошкодженою ногою. Птах благополучно провів зиму разом з курами і весною почав літати. Восени він знову не відлетів, а залишився зимувати в селі. Лелека подружився з людьми, особливо з школярами. Його часто можна було побачити на полі, де діти збирали колгоспні помідори. Наступну зиму чорногуз провів у бригадира тракторної бригади І.Я. Сарая. Птаха прозвали Ваською. Весною він знайшов собі подругу і обзавівся сім'єю. Виростили чотирьох лелечат. Знову прийшла осінь, і знову лелека не відлетів, а залишився в рідному селі. Взимку Васька спокійно брав їжу прямо з людських рук на вулицях. Нерідко з'являвся біля школи, де учні і працівники їдальні завжди пригощали його чимось смачненьким. На наступний рік все повторилося: Васька загіздився, самка і пташенята відлетіли, а він залишився в селі. Ночував на колгоспній фермі, або де прийдеться по селу.

У більш теплом Закавказзі зимівлями лелек нікого не здивуєш. Так, у Вірменії в долині річки Аракс, за даними М.С. Адамяна, у січні-лютому можна нарахувати до кількох сотень птахів.

Скільки живуть лелеки? У зоопарках рекорд — 35 років. У природі, звісно, тривалість життя значно менша. Звичайно вона не перевищує 10 років, але деякі лелеки можуть доживати навіть до 20–25. А одного разу у Німеччині знайшли за кільцьованого птаха, якому було 29 років! Середня ж тривалість життя білого лелеки — 8–9 років.

Завдяки кільцьованню чеські орнітологи змогли встановити таке співвідношення між віковими групами: чверть — птахи у віці 3–4 роки, половина — від 5 до 9 років. “Стариків” понад 20 років — всього 3 %.

Статевозрілими лелеки стають у 3–4 роки, але інколи обзаводяться сім'єю навіть у 2. Більшість молодих птахів проводить перший рік на місцях зимівлі чи шляхах перельоту. У колишній Східній Пруссії на протязі багатьох років проводилося кільцьовання пташенят. Повторні знахідки птахів з кільцями показали, що 1–2-річні лелеки зовсім не повертались у місця гніздування, 3-річні — складала лише 7 % знахідок. Орнітолог

В. Лібберт проаналізував зустрічі лелек, закільцьованих пташенятами в Німеччині. Виявилось, що однорічні птахи блукають найдалі — лише третина з них була виявлена влітку ближче за 1000 кілометрів від місця кільцювання. З віком цей відсоток все збільшувався: вже 90 % 3–4-річних лелек перебували в гніздовий період у цій зоні. Ф. Берляйн за результатами кільцювання виявив, що молоді чорногузи після своєї першої зимівлі також відправляються у напрямку області гніздування, але досягають її дуже рідко. Значна частина 1–2-річних лелек взагалі проводять літо південніше Сахари. Але вже 3-річні птахи у гніздовий період там не трапляються взагалі. Встановлено, що і німецькі, і польські лелеки вперше з'являються у місцях гніздування саме у 3-річному віці. Винятки бувають рідко.

Молоді нестатевозрілі лелеки утворюють зграї, які ведуть бродячий спосіб життя. Вони тримаються у багатих їжею місцях — на луках, пасовищах і т. п. Як правило, такі зграї нараховують не більше кількох десятків птахів. Так, за спостереженнями В.М. Бабка, у заплаві Десни біля Остра в літніх зграях лелек було від 8 до 46 птахів. Лише двічі спостерігалися більші — 80 і 102 лелеки. Але іноді трапляються й скупчення з сотень чорногузів. Незвичайно великі літні зграї лелек спостерігалися в Україні у 1994 році. З різних областей приходили повідомлення про зустрічі зграй з 50–100 і більше птахів. На дніпровських луках біля села Сушки у Черкаській області влітку трималося скупчення до 300 білих лелек. Селяни навіть жалілися, що птахи потолочили траву на сінокосах! Така велика кількість молодих лелек може бути пов'язана з тим, що попередні роки були сприятливими для цих птахів, і вони вивели багато пташенят. Літні бродячі зграї чорногузів спостерігають і в північній частині ареалу, наприклад, у Прибалтиці та Ленінградській області. Іноді там також трапляються сотенні скупчення.

Живиться білий лелека дуже різноманітною їжею від комах, молюсків і дощових червів до дрібних ссавців, птахів і риби. Х. Шульц з цього приводу пише, що він може споживати всіляких тварин, які не занадто малі, не занадто великі, і яких легко зловити. Основу живлення становлять різні комахи, а зовсім не жаби, як часто вважають. Взагалі, раціон лелеки залежить від місцевості. У сухих місцях комахи можуть складати до 99 % здобичі. На заплавах же луках частка їх значно менша. У деяких місцевостях Західної Європи лелеки взагалі

вигодовують пташенят переважно дощовими червами. Їх чимало на зрошуваних полях, а ось комахи, земноводні і гризуни практично перевелися на землях з інтенсивним сільськогосподарським виробництвом.

Шукають здобич птахи на землі чи на мілководді. Забридати далеко у воду не люблять — рідко коли побачиш лелеку на глибині понад 20–30 сантиметрів. Техніка полювання може бути різноманітною. Найчастіше чорногузи активно розшукують здобич. Всім знайома картина: бузько, що чинно походить в траві. При цьому він може робити то раптові кидки, то завмирати на місці, а іноді навіть б'є крилами. Нерідко птахи супроводжують череди корів, табуни коней, працюючі трактори чи комбайни. Вони злякують різних дрібних тварин, які й стають здобиччю лелеки. Можна побачити цих птахів навіть біля смуги вогню у високотрав'ї. У нас це буває нечасто, а ось в Африці лелеки полювають збиратися там, де місцеві жителі випалюють савану в сухий сезон. Досить їм побачити дим, як птахи звідусіль починають злітатися на згарище, концентруючись позаду стіни вогню. Вони крокують по ще димлячих згорілих стеблах і вилловлюють комах. Іноді на таких пожежах збираються сотні птахів. Залітають бузьки і на свіжозорані поля, збираючи червів і личинок комах. Інший варіант полювання — підстерігання здобичі, що характерно для чапель. Лелека здатен вартувати біля мишачої нірки, чекаючи, коли хтось з її мешканців висуне свого носа. Як правило, тривалість такого вичікування не перевищує кількох хвилин, але одного разу спостерігали за птахом, який “стеріг” мишачу нірку на протязі 20 хвилин. У каламутних мілководних водоймах бузько нерідко полює “навпомацки”: водить по воді дзьобом, швидко закриваючи й відкриваючи його, доки не натрапить на пуголовка чи щось інше. Дощових червів він збирає, зондує дзьобом м'який ґрунт. Може лелека ловити також пролітаючу здобич, наприклад, бабок чи інших комах. Іноді навіть збиває їх крилами. При утриманні в неволі він досить швидко навчається хапати дзьобом кинуту йому їжу, як це роблять собаки.

Ефективність полювання лелек буває непоганою. За підрахунками, зробленими в Польщі, один птах спіймав протягом години 44 мишей, 2 молодих хом'яків і одну жабу; інший ловив по 25–30 цвіркунів за хвилину! Проведені науковцями безперервні спостереження за одним чорногузом показали, що

він зловив на протязі 10,5 годин принаймі 1037 різних тварин, в середньому по 1,6 за хвилину. Мисливські успіхи птахів залежать від умов місцевості і виду здобичі, але в середньому результативними бувають близько половини нападів.

Ось як описує полювання білого лелеки М.О. Мензбір: *“Як би не був він голодний, у рухах його ніколи не спостерегається метушливості; він походить по болоту, ніби гуляючи, і зовсім мимоходом хапає все їстівне, що тільки трапиться йому на шляху. Якщо парочка лелек полює разом, то при якомусь особливо спритному ударі дзьобом, один вітає або схвалює іншого, клацаючи дзьобом”*.

Свою здобич лелеки ковтають цілком. Всіляку дрібноту проковтують одразу, а великих комах та гризунів спершу убивають ударами дзьоба. Іноді можна побачити, як бузько, перед тим як з’їсти, деякий час “жує” дзьобом спійману мишу, ніби пробуючи на смак. Може він і погратися то відпускаючи, то знову хапаючи її, неначе кошения. Велику і суху здобич, при наявності поблизу води, черногуз спочатку деякий час прополіскує в ній, поки вона не стане такою, що її можна легко проковтнути. Так же спершу відмиває і забруднених спійманих жаб та рибу.

Годуються лелеки, як правило, неподалік від гнізда, але можуть літати за їжею і за кілька кілометрів. Від відстані до основних кормових угідь у значній мірі залежить успішність їх розмноження. Чим більше птахи затратимуть часу і енергії на доставку їжі пташенят, тим менше її вони зможуть принести за день, а раз так — менше виросте пташенят. Але буває, що далекі польоти виправдовуються. Х. Шульц спостерігав під час розливу Сави у Хорватії, як лелеки літали за їжею на відстань до 8 кілометрів від села, де були гнізда. Птахи проводили за день до 2 годин у польоті і “накручували” по 85 кілометрів! Здавалося б, який смисл літати так далеко? Але справа в тому, що на мілководді в теплій воді розвелася сила-силенна пуголовків і жаб. Ткни дзьобом — і щось та зловиш. Птахам було набагато вигідніше літати “за тридев’ять земель” і одразу ж повертатися з багатою здобиччю, ніж годинами збирувати дрібних комах поблизу гнізда. У багатих на їжу місцях лелеки можуть збиратися у великій кількості, та й не тільки лелеки. У червні 1994 року ми проводили спостереження за птахами на дніпровських луках біля села Проців на Київщині.

Після спаду повені на них залишалось ще чимало невеликих мілководних пересихаючих водойм. Площа їх поступово зменшувалася і разом з тим збільшувалася концентрація різноманітних водяних тварин — жаб, пуголовків, молюсків, риби, комах. Такі водойми приваблювали до себе велику кількість птахів. Можна було побачити скупчення з десятків сірих чапель і річкових мартинів, разом з якими годувалися великі білі чаплі, білі і чорні лелеки, річкові крячки, шпаки. Взагалі затоплені повинні луки при спаді води — чи не найкращі кормові угіддя для лелек.

Отже підведемо підсумок. Місця годівлі можуть знаходитися і досить далеко від гнізда, але лише при умові, що вони дуже багаті їжею. Все це слід враховувати при побудові штучних гніздівель. Причому важливу роль відіграє не тільки кількість їжі, але й її доступність. У високотрав'ї комах значно більше, але лелека віддає перевагу полюванню на скошених луках — там здобич легше зловити. На свіжий покіс ці птахи, до речі, також можуть злітатися здалеку. Ширяючи у високості, лелека добре бачить, де і чим можна поживитися.

Бузьки знищують немало шкідників сільського господарства. Денна потреба дорослого птаха — близько 700 грамів їжі. Влітку ж, щоб прогодуватися самому і виростити вічно голодну юрбу пташенят, чорногузові доводиться займатися пошуками здобичі мало не весь світловий день. За підрахунками польських орнітологів, лелеча сім'я середньої величини — пара дорослих птахів і 2–3 малят — за період вигодовування пташенят споживає близько 2,5 центнерів їжі. Щоб виростити потомство, лелеки повинні здобувати щодня приблизно 1,4 кілограма дощових черв'їв, кілограм жаб, або 700 грамів дрібних гризунів. Сім'я ж з 5 пташенятами споживає щодня до 4 кілограмів їжі.

У раціоні чорногуза зустрічаються такі небезпечні шкідники, як жук-кузька, клоп-черепашка, різні хрущі, буряковий довгоносик. На місцях зимівлі в Африці ці птахи поїдають дуже багато сарани, за що у мовах цілого ряду африканських племен білого лелеку так і називають “пожирач сарани”, або “сарановий птах”. Досить сказати, що в шлунку одного птаха було виявлено одного разу 1600 екземплярів цих комах. Втім, така назва виправдовується якоюсь мірою і для України. У минулому столітті було немало спустошливих “набігів” сарани на південні губернії. Навіть зараз, незважаючи на величезний арсенал хи-

мічних засобів боротьби і застосування авіації, вона за лічені дні може перетворити квітучі землі у безплідну пустелю. Можна собі уявити, яким лихом була сарана для селян у минулому.

Ось яку історію розповів відомий російський зоолог К.Ф. Кесслер. У 1848 році восени великі полчища сарани з'явилися в околицях містечка Кам'янка Чигиринського повіту і відклали яйця. У травні наступного року з них почали вилуплятися цілі хмари комах. Люди кинули всі сили на боротьбу з сараною. І тут наспіла неждана допомога — з'явилися лелеки. Кожен день великі зграї їх оточували поле з сараною густим ланцюгом і поїдали її. Закінчилося все тим, що до кінця липня від тієї нічого не залишилося.

Яких тільки пристосувань не використовують тварини для охолодження тіла у жарку погоду. У слонів для цієї мети служать великі вуха, собаки випаровують вологу з поверхні язика. А ось у лелек роль "охолоджувача" виконують ... заляпані послідом ноги. Орнітологи вже давно звернули увагу на таку дивну поведінку цих птахів. За жаркої погоди лелек з геть білими ногами можна побачити і в нас, а ось на зимівлях в Африці іноді буває важко знайти птаха з "нормальними" червоними кінцівками. Як виявилось, справа ось у чому. Відомо, що у птахів азот виводиться з організму не з сечовиною, як у ссавців, а з сечовою кислотою. Саме вона забарвлює в білий колір послід. Ось її лелеки і пристосувалися використовувати для охолодження тіла в жару. Рідка сечова кислота випаровується з поверхні ніг і охолоджує їх. Шкіра ж їх густо пронизана кровоносними судинами. Кров, проходячи по них, охолоджується і повертається у внутрішню частину тіла птаха. Як показали експерименти на американському лісовому лелеці, при інтенсивному випорожненні на ноги температура тіла знижується.

Німецький орнітолог Х. Шульц вивчав міграції і зимівлі білого лелеки в Африці. Він встановив, що частота випорожнень на ноги залежить від температури повітря. До 28 °С птахи з заляпанними послідом ногами зустрічаються рідко. Але вже при 40 °С середня частота випорожнень на ноги може доходити до 1,5 разів на хвилину! Білий послід крім того і екранує ноги від палючих променів сонця. За хмарної погоди частота випорожнень знижується. За нашими спостереженнями, в Україні лелеки також починають використовувати такий спосіб терморегуляції при температурі близько 30 °С.

РОДИЧІ БІЛОГО ЛЕЛЕКИ

Білий лелека відноситься до родини лелекових ряду лелекоподібних. Окрім нього до цієї родини входить ще 17 видів пернатих. Упізнати лелек неважко за їх зовнішнім виглядом — це великі птахи з довгими ногами і шиєю, міцним довгим дзьобом. Більшість видів гніздиться в тропіках — в Африці і Південній Азії. Одні з них мешкають на великих відкритих просторах з водоймами і великими деревами чи скелями, на котрих гніздяться, інші — віддають перевагу глухим лісам. Давайте познайомимося трохи ближче з представниками лелечої родини.

В Україні зустрічається чорний лелека, “рідний брат” добре відомого нам бузька. Він трохи менший за свого білого родича, відрізняється від нього чорним забарвленням оперення. Білі тільки груди й живіт. Дзьоб і ноги червоні. Молодих нестатевозрілих птахів можна відрізнити за темним зеленувато-бурим кольором дзьоба і тмянішим забарвленням оперення, яке не має металевого полиску.

Чорний лелека — відлюдько. Він селиться, як правило, в глухих важкодоступних лісах поблизу від боліт, річок, озер, луків. Гнізда влаштовує на вікових деревах в розгалуженні стовбура або на товстій боковій гіляці. Гніздо чорного лелеки неважко відрізнити від гнізд великих хижих птахів: воно велике — з метр чи й більше в діаметрі — і низьке, а не здіймається на дереві горою гілок, як в орлів чи орланів. Будують птахи гнізда з сухих гілок, вистилають мохом, сухою травою. Вони використовуються не один рік, хоча цей вид міняє їх і частіше за білого лелеку.

Прилітають до нас чорні лелеки у третій декаді березня — першій половині квітня. Одразу ж з’являються біля гнізд. Самка відкладає від 2 до 5 білих з сіруватим відтінком яєць, які обидва птахи насиджують близько місяця. Пташенята з’являються на світ вкриті сірувато-білим пухом. Батьки годують їх дрібною рибою і різними земноводними, приносять їжу всього кілька разів на день. За нею лелеки можуть літати за 5–10 кілометрів від гнізда. Поява дорослих птахів супроводжується бурхливою реакцією пташенят. Їх голоси нагадують вереск і гелготіння. Взагалі ж чорні лелеки досить мовчазні птахи. Біля гнізда тільки зрідка можна почути неголосні звуки, схожі на

“чі-лі”, “че-лі”, іноді ці птахи також тріщать дзьобом, хоч і не так гучно, як білий лелека.

Пташенята в гнізді малорухомі. Більшу частину дня вони дрімають, лежачи на підстилці, або сидять, втягнувши голову в плечі. Тільки зрідка можна побачити, як вони копірсаються під ногами в пошуках залишків їжі або потягуються, розправляючи ноги і крила. Молодь залишається в гнізді більше двох місяців і лише у другій половині липня вилітає з нього.

Чорні лелеки поводять себе біля гнізда дуже обережно. Над ним вони літають рідко. До гнізда і від нього летять не над лісом, а користуються своєрідними “коридорами”, петляючи між кронами дерев. Через те вони полюбують влаштувати свої домівки там, де є вільний і прихований підліт до гнізда — якась прогалина, довгий язик болота, просіка і т. п. Саме тому іноді можна побачити оселю цього птаха і зовсім поряд просіки, по якій проходить лісова дорога. Крім того, в останні десятиліття спосіб життя чорного лелеки помітно змінився. Він став менш сторожким, частіше зустрічається у досить людних місцях, з’являються гнізда поблизу населених пунктів.

Після вильоту пташенят чорні лелеки деякий час тримаються на болотах і в заплавах рік. Осінній відліт проходить з серпня до початку жовтня. Летять ці птахи невеликими зграями, іноді їх можна побачити разом з білими лелеками. Місця зимівлі знаходяться у Південній Африці.

В Україні чорний лелека гніздиться на території західних і північних областей. Під час весняних і осінніх перельотів його можна побачити і в інших регіонах. Іноді бродячі групи або поодинокі птахи спостерігаються влітку далеко від місць гніздування. Їх зустрічали навіть у Херсонській і Донецькій областях. Як правило, це молодь та лелеки, що не беруть участь у розмноженні. Колись цей птах був поширений значно ширше — знаходили гнізда по Дніпру, на Полтавщині, в Криму. Зараз це рідкісний вид, занесений до Червоної книги України. Чисельність його останнім часом почала зростати, але на сьогодні вона в Україні не перевищує 400–500 пар. Ареал чорного лелеки також розширюється. Недавно були виявлені нові місця гніздування у Чернівецькій, Івано-Франківській, Хмельницькій, Чернігівській областях.

Далекосхідний лелека. Цей птах дуже близький до білого лелеки і частина вчених розглядає його лише як підвид. Дале-

косхідний лелека схожий за забарвленням на білого, але разів у півтора більший за нього і має не червоний, а чорнуватий дзьоб. У деяких країнах за це його так і називають “чорнодзьобим лелекою”. Це дуже рідкісний птах, занесений у Червоні книги МСОП, Росії, Китаю та деяких інших країн, як вид, що знаходиться під загрозою зникнення.

Далекосхідний лелека гніздиться в Амурській області, Хабаровському та Приморському краях Росії, на північному сході Китаю, у Північній Кореї. Раніше зустрічався також в Японії та Південній Кореї, але зараз повністю зник. Зимує в Південно-Східній Азії.

За способом життя цей вид ближчий скоріше до чорного, ніж до білого лелеки. Він також уникає обжитих людьми територій і влаштовує гнізда в глухих важкодоступних місцях. Живе далекосхідний лелека на великих заболочених рівнинах з дрібними водоймами і ділянками лісів по долинах рік, в котловинах великих озер. Гнізда птахи влаштовують на деревах на висоті від 4 до 15 метрів, часто селяться на зламаних верхівках. Відомі випадки гніздування також на тріангуляційних вишках, опорах електроліній.

Самка відкладає 2–4, іноді до 6 яєць, які птахи насиджують місяць. З’являються кладки досить рано — вже в квітні. Далекосхідні лелеки дуже обережні і при наближенні людини надовго залишають гніздо. Живляться вони рибою, земноводними, водяними безхребетними, рідше — мишовидними гризунами і нелітаючими пташенятами.

За даними Червоної книги СРСР, чисельність далекосхідного лелеки в колишньому Радянському Союзі не перевищувала 500 пар. Головні причини такого тривожного стану — зміни ландшафтів під впливом людської діяльності і тому значне збіднення кормової бази, нестача зручних для гніздування місць, браконьєрство, турбування птахів біля гнізда, отруєння пестицидами. Для врятування далекосхідного лелеки проводяться досліді по розведенню його в неволі. Утримують їх у німецькому орнітопарку Вальсроде, Московському та Берлінському зоопарках. Однак розмноження досі ще добитися ніде не вдалося.

Сімейне життя далекосхідного лелеки покрите мороком таємничості. Мало кому доводилося спостерігати за його гніздом. Тим цікавіше читати свідчення очевидців. Ось як описує свої спостереження московський орнітолог В.Г. Бабенко: “*В перший*

раз, коли я побачив сцену годування, мені здалося, що пташенята не виростуть до дорослих птахів. Вони мало не передавали одне одного, коли один з батьків прилетів до гнізда з їжею. У масивному гнізді, яке щорічно добудовувалось, почалася війна. Пташенята з гелготінням відпихували одне одного, пориваючись до принесеної здобичі. При цій метушні суха береза, котра ледве тримала велетенську споруду, так загрозливо скрипіла і розкачувалась, що дивитися було страшно, здавалося — дерево ось-ось обламається. Та все обходилося. Дорослий птах відлітав, колотнеча стихала, а лелечата мирно і мовчки сиділи в гнізді, чекаючи появи другого з батьків”.

У посушливих частинах Африки на південь від Сахари і на Аравійському півострові живе самий маленький з представників лелечого сімейства — білочеревний лелека. Важить він всього 1,5 кілограма. За забарвленням схожий на чорного лелеку, але має білу нижню частину спини, не такий яскравий дзьоб і ноги. Оселяється білочеревний лелека великими колоніями на скелях. Живиться він різноманітними комахами, тому й гніздиться в сезон дощів, коли їх більше всього. Це хрестоматійний приклад сезонних міграцій птахів у тропіках. У сухий сезон білочеревний лелека залишає місця гніздування і, перетинаючи вологі тропічні ліси, прилітає в савани південніше екватора. В цей час сезон дощів настає там. Після його закінчення — повертається в рідні місця. За таку особливість у німецькій мові цього птаха так і називають “Regenstorch” — дощовий лелека. Переліт білочеревних лелек в Африці — грандіозне видовище. Слово очевидцю, шведському орнітологу К. Каррі-Ліндалу: “Ми їхали по лісовій дорозі, де відкривалась для спостереження лише вузька смужка між суцільними кронами дерев-велетнів. І в нашому полі зору неперервно знаходився потік лелек, що рухалися на північ. Над селищами, розташованими на розчищених від лісу ділянках, ці птахи можуть користуватися висхідними потоками повітря, щоб піднятися на більшу висоту. Над такими розчищеними ділянками можна було одночасно спостерігати понад 200 білочеревних лелек”.

Як і наш черногуз, цей птах гніздиться також на дахах хатин в африканських селах. У багатьох племен білочеревний лелека відноситься до священних чи шанованих птахів. Згідно з повір'ями місцевих жителів, він приносить такі потрібні зем-

леробу і скотоводу дощі. За неписаним законом забороняється переслідувати чи тривожити птаха.

У тропіках від Африки до Індонезії і Філіппінських островів живе шерстистошийний лелека. Все оперення його чорне, білі лише шия і задня частина голови. Свою назву птах отримав за незвичайне м'яке оперення шиї. Селиться він поблизу водойм, частіше всього в долинах рік. Гніздиться окремими парами на великих деревах. У кладці 3–4 білих яйця. Живиться різноманітними дрібними тваринами, яких здобуває в траві і на мілководді. Малайський підвид шерстистошийного лелеки занесений до Міжнародної Червоної книги. Частина науковців виділяє цього птаха як самостійний вид.

Лелека магуарі з першого погляду за забарвленням нагадує білого, але оперення у нього темніше, хвіст чорний. На відміну від усіх інших лелек, він гніздиться на землі. Цікаво також те, що пташенята його чорного кольору. Зустрічається магуарі в Південній Америці східніше Анд від Венесуели до Аргентини. Часто поселяється колоніями. Живиться цей птах переважно рибою, жабами, зміями, ящірками.

Названі види — найближчі родичі нашого білого лелеки, вони відносяться до одного роду з ним.

Чотири види дзьобачів добре виділяються своїм трохи загнутим донизу дзьобом і голими яскравими ділянками шкіри на голові і шиї. Це досить великі птахи до 3 кілограмів вагою. Довгий загострений і злегка загнутий на кінці дзьоб — чудова зброя для полювання. Дзьобачі прекрасно пристосувалися з його допомогою ловити рибку в каламутній воді. Робиться це так: птах бродить по мілководдю і поволі водить опущеним у воду напіврозкритим дзьобом туди-сюди. Наштовхнувшись на рибину, одразу ж хапає її. Реакція дзьобачів блискавична — орнітологи встановили, що дзьоб закривається за 1/40 секунди! Гніздяться вони колоніями на деревах і скелях.

Американський дзьобач або лісовий лелека — єдиний з лелек, який зустрічається у Північній Америці. Він поширений від південної частини США до Аргентини. Малайський дзьобач живе в Південно-Східній Азії. Гніздиться він по берегах озер, у гирлах річок, по мулистих морських узбережжях. Любить селитися у мангрових заростях. Це рідкісний птах, занесений до Червоної книги МСОП. Африканський дзьобач широко розповсюджений у тропічній Африці. У шлюбний сезон білий

колір його оперення має гарний рожевий відтінок. Гніздиться він невеликими колоніями на скелях і деревах. Живиться різними дрібними тваринами, яких здобуває в неглибоких водоймах. Індійського дзьобача виділяє серед своїх родичів строкате чорнобіле забарвлення передньої частини крил і така ж смужка на грудях. Живе він у тропічній Азії від Індії до Індокитаю і Південного Китаю.

Цікаві два види лелек-роззяв. Назвали їх так незвичайно тому, що при закритому дзьобі у верхівковій його частині залишається велика щілина між піддзьобком і наддзьобком. Такий дзьоб дозволяє птаху легко відкривати черепашки молосків, які є головною здобиччю роззяв. Їдять вони також рибу, жаб, комах і червів. Це середнього розміру лелеки 1,5–2 кілограми вагою. У азіатського лелеки-роззяви оперення біле, махові і рульові пера чорні з зеленуватим відтінком. Поширений він у Південній Азії від Індії до Південного Китаю і Таїланду. Гніздиться величезними колоніями з сотень і тисяч пар на кущах і деревах, що ростуть неподалік від води. Гнізда птахи будують так близько одне до одного, що гілки виявляються буквально обліплені ними. Африканський лелека-роззява, на відміну від свого азіатського родича, повністю чорний. Живе він у тропічній Африці і на Мадагаскарі. У протилежність білочеревному лелеці, цей птах віддає перевагу сухому сезону року. У цей час по пересихаючих водоймах легше шукати їжу. Розмножується африканський лелека-роззява в червні-серпні, а після настання сезону дощів здійснює перельоти у країни, розташовані північніше екватора.

Африканський ябіру належить до найбільших лелек. Вага його досягає 6 кілограмів. Живе він у тропічній Африці від Сенегалу і Ефіопії до ПАР. Крила, голова, шия і хвіст цього лелеки чорні, решта оперення чисто біле. Дзьоб темно-червоний з чорною смужкою посередині. В основі дзьоба є великий жовтий щиток, за який цього птаха ще називають сідлодзьобим лелекою. Мешкає він на важкодоступних папірусових болотах і заболочених берегах рік. Веде самотній і прихований спосіб життя. Гнізда будує на великих деревах по берегах. Їжею йому служать різні дрібні водяні та навколоводні тварини.

Індійський ябіру — також один з найбільших лелек. Ріст його досягає 180 сантиметрів — врівень з людиною! За забарвленням цей лелека схожий на африканського ябіру, відріз-

няється чорним кольором дзьоба і відсутністю сідлоподібного щитка на ньому. Розповсюджений від Індії до Північної Австралії. Гніздиться окремими парами на скелях. Живиться індійський ябіру переважно рибою, здобуваючи її на мілководді.

Бразильський ябіру зустрічається у Центральній і Південній Америці від Мексики до Аргентини. Він дещо менший за попередні види. Це єдиний лелека з повністю білим забарвленням. Голова і шия не оперені, мають синювато-чорний колір. Дзьоб масивний, на кінці трохи загнутий вверху. На нижньому боці ший добре виділяється яскраве червоне кільце. Проживає цей ябіру на великих заболочених рівнинах з ділянками лісу і савани з гаями та перелісками. Гніздиться на високих сухих деревах або верхівках пальм неподалік від водойм. Гніздо, як і в інших великих лелек, — масивна будівля з гілок до півтора метрів в діаметрі. До розмноження птахи приступають після періоду дощів, звичайно з середини серпня. У кладці 2—3, іноді до 5 яєць. Насиджування продовжується близько місяця. Живиться бразильський ябіру рибою, земноводними, зміями, молюсками, червами і іншими безхребетними тваринами. Рідкісний вид.

Африканський марабу виділяється своїм незвичайним виглядом. Це великий птах, вагою 6—7 кілограмів. Розмах крил досягає 3 метрів. Забарвлення верхнього боку тіла брудно-сіре, нижнього — біле. На горлі звисає мішковидний шкірястий виріст. За нього птах отримав свою латинську видову назву “*crumeniferus*” — сумконосний. Основу живлення марабу становить падло. Як і інші птахи-труподі, здобич він вигладує, подовгу ширяючи в повітрі. Могутній масивний дзьоб марабу пробиває найміцнішу шкіру загиблих тварин. Деякі племена називають його “королем грифів” — марабу часто тримається разом з цими птахами. До того ж вони іноді можуть приступити до трапези лише після того, як той розірве шкіряні покриви на тілі тварини — дзьоб у грифів слабкіший. Відірвавши шматок м’яса, марабу підкидає його в повітря і перехоплює дзьобом. Може ловити він і живу здобич: дрібних ссавців, птахів, плазунів. Охоче відвідують марабу також звалища і смітники. Гніздяться вони колоніями на великих деревах і скелях. Цікавий у цих птахів розподіл року: відкладання яєць і насиджування проходять у сезон дощів, а вигодовування пташенят — у сухий період. У цей час легше знайти мертвих тварин для харчування.

Це більший за африканського індійський марабу або аргала.

Він живе в тропічній Азії від північного сходу Індії і Бірми до Індокитаю. Голова і шия у нього не вкриті пухом, а голі і мають рожеве та оранжеве забарвлення. За способом життя схожий на свого африканського родича.

Яванський марабу поширений від Південно-Східної Індії та Шрі-Ланки до Яви. Він менший за інших марабу, на відміну від них його лоб покриває світло-коричнева пластинка.

Буде цікаво познайомитися також з двома більш віддаленими африканськими родичами лелек, які в систематиці птахів займають проміжне положення між ними й чаплями. Орнітологи відносять кожного з них до окремої родини.

Китоголов одержав свою назву за велетенський масивний дзьоб (рис. 8). Це перше, на що звертаєш увагу, побачивши птаха. Наддзьобок закінчується ще й загнутим донизу гострим гачком. Дзьоб за формою нагадує також старовинний дерев'яний черевик. Через те, наприклад, у німецькій мові його називають "Schuhschnabel" — черевикодзьоб. Це великий птах до 5—7 кілограмів вагою і більше метра у висоту. Оперення його однотонне шиферно-сіре. Китоголов має довгі ноги й характерний для лелек тулуб, але шия порівняно коротка та ще й увінчана непропорційно великою головою. Крила довгі й широкі. Ззаду на голові невеликий чуб. Живе китоголов на болотах центральної й східної частини Африки у верхів'ях Білого Нілу, Конго й Замбезі. Поселяється він на непрохідних папірусових болотах і багnistих узбережжях стоячих водойм чи рік з повільною течією і мулистим дном. Веде прихований нічний спосіб життя. Тримаються ці птахи переважно парами або поодиноці. Вони осілі, на зиму нікуди не відлітають. Китоголов може ширяти, як лелека, але в польоті складає шия і більше нагадує чаплю.

Їжу цей птах здобуває на мілководді або сплавинах. Живиться він рибою, жабами, зміями, молюсками. Підстерігаючи здобич, може годинами стояти нерухомо, а потім раптовим сильним ударом дзьоба хапає її і одразу ж ковтає

Рис. 8. Голова китоголова

цілком. Китоголови також розкопують мул дзьобом у пошуках дводишних риб протоптерусів, які зариваються туди при пересиханні водойм. Учені вважають, що саме для цього він і призначений. Все-таки у воді рибу краще ловити при допомозі довгого й гострого дзьоба, як у чаплі.

Гніздиться китоголов на землі серед нетрів. Гніздо він будує із стебел очерету і папірису, вистилає його м'якою травою. Самка відкладає від 1 до 3 великих білих яєць.

Китоголов — рідкісний птах, занесений до Міжнародної Червоної книги. Загальна чисельність його не перевищує кількох тисяч птахів. Вона продовжує скорочуватись через осушення боліт. Ще зовсім недавно цей дивовижний представник пернатих був повитий ореолом таємничості. Щоб його побачити, споряджували спеціальні експедиції. Тепер же китоголови утримуються у багатьох зоопарках світу.

Молотоголова теж стали так називати за зовнішній вигляд. У профіль обриси його голови з чубом, шпій й дзьоба нагадують молоток. Це птах середнього розміру, схожий на чаплю. Оперення його темно-коричневе.

Поширений молотоголов в Африці на південь від Сахари, на південному заході Аравії і на Мадагаскарі. Живе він також у заболочених місцях по берегах водойм. Тримається парами або поодиноці. Полює переважно вночі.

Дві речі істотно відрізняють молотоголова від будь-кого з його родичів. Він не тріщить дзьобом і не видає різких криків, а ... співає! Пісня ця чиста й дзвінка, словами її можна передати як "віт-віт". Інша цікава особливість — гніздо. Воно в молотоголова велетенське і зовсім незвичайної для таких птахів форми. Це неправильної форми куля з гілок з бічним входом, щось на зразок будівлі сороки. Діаметр гнізда досягає 1,5—2 метрів. Всередині до 3 гніздових камер, які з'єднуються між собою. Вхід розміщується з найменш доступного боку. Стінки птахи промашують для міцності мулом. Будівництво займає кілька місяців, а іноді й до півроку. Орнітологи якось розібрали одне двометрове гніздо. Воно складалося з близько 8000 гілок і пучків трави! У кладці від 3 до 7 білих яєць. Насиджує їх переважно самка, але пташенят вигодовують обидва птахи.

Живиться молотоголов дрібною рибою, земноводними, комахами, ракоподібними. Нерідко можна побачити, як він підстерігає здобич, сидячи на спині зануреного у воду бегемота.

Усім добре відоме повір'я про те, що білий лелека приносить дітей. Але, виявляється, це лише незначна частина прямо-таки чародійницьких можливостей цього птаха.

Ще в давнину він почав селитися поряд з людиною. На думку Л.І. Тараненка, цьому могло сприяти те, що лелека у великій кількості поїдає сарану. Зрозуміло, що давні землероби були щиро вдячні за це птахові, могли навіть обожнювати його. Лелеці ж у свою чергу таке співжиття значно розширило можливості для гніздування — він освоїв солом'яні та очеретяні дахи людських хиж. Це було важливо, оскільки великому птахові у відкритій місцевості знайти зручне місце для гнізда не так уже й легко. Та й хижакі в людських поселеннях турбували менше. А згодом чорногузів почали навіть спеціально приваблювати на гніздування.

Білий лелека став священним птахом у багатьох народів. Про це говорять хоча б численні легенди, казки, повір'я, поговірки, що дійшли до нас з тих часів. Давньогрецький історик Плутарх повіломляв, що в Тесалії того, хто вбив чорногуза, карали смертю. З часів Арістофана і Софокла лелека був уособленням турботи про батьків. Вважалося, що коли старі птахи ставали слабими і втрачали оперення, молоді бузьки вискубували в себе з тулуба пух і "одягали" батьків. Це повір'я було так добре відоме серед античних народів, що навіть данина вдячності носила назву "антипеларгосіс". Походить вона від грецької назви білого лелеки — "пеларгос", що значить "чорно-білий". Між іншим, греки не плутали цього птаха з чорним лелекою. Для нього була інша назва — "меланопеларгос". Це повір'я в тій чи іншій формі існує й досі у багатьох європейських народів,

хоча ще Арістотель називав подібні історії "теревенями". З античних часів бере початок і повір'я про те, що лелеки — це перетворені у птахів люди. Так, Піфагор вважав, що в них перетворюються померлі поети. У багатьох народів були повір'я, що лелеки, відлітаючи на зиму в теплі краї, стають там людьми. Болгари і македонці вважали, що в цих птахів перетворюються жителі далекої чарівної країни. В себе вдома вони не можуть народжувати дітей, тому розмножуються у подобі птахів в інших краях. Зображення лелек можна побачити на багатьох античних витворах мистецтва, а в Македонії їх чеканили навіть на монетах.

Дуже поважали цих птахів мусульмани. Азербайджанська назва білого лелеки — "хаджі-лелейк", арабська — "хаджі-лаклак". До їх складу входить слово "хадж" — паломництво в Мекку. У даному разі на руку птахам зіграло те, що лелеки з Середньої Азії і Закавказзя летять на зимівлю через Аравійський півострів. За арабським повір'ям, у лелек перетворюються душі мусульман, котрі за своє життя так ні разу й не здійснили передбаченого Кораном паломництва до гробу пророка Магомета. Вони змушені це робити вже після смерті як птахи. Тому кожний, хто умертвив лелеку, є вбивцею. Мароканці вірили, що лелеки — це жителі далекого острова, які на певний час прилітають до них у подобі птахів, а потім знову повертаються і стають людьми. У Фезі був навіть шпиталь для хворих і поранених лелек. Померлих птахів ховали ніби людей.

Священним птахом був білий лелека й у Вірменії. Він вважався захисником полів, два лелеки уособлювали сонце. У міфах цей птах (по-вірменськи — арагіл) фігурує як вісник одного з головних вірменських язичницьких богів Ара Гекациха. Це був умираючий і воскресаючий бог, подібний до фінікійського Таммуза, єгипетського Осіріса, грецького Адоніса. Він символізував річний цикл — відмирання й оживання природи. Очевидно вісником цього бога став саме лелека, тому що він прилітає рано навесні й "приносить" з собою тепло. Вірмени також вірили, що чорногузи є людьми з далеких країв, які лише на деякий час одягаються в пір'я. Цікаво, що викидання пташенят з гнізда пояснювалося тим, що перед відльотом лелеки приносять одного з своїх дітей у жертву богу. У стародавні часи це був досить поширений звичай у багатьох народів, згадайте хоча б відомий біблійний сюжет про жертвоприношення Авраама.

Можна пройти з краю в край мало не всю територію, де гніздиться білий лелека — скрізь живуть уявлення про те, що він наділений якимись чарівними силами природи. У середньовічній медицині його шлунку навіть приписувалась дія проти всіх отрут. У різних країнах цілющими вважалися також яйця і жир. Хоча бувало й інше. Одного разу римський папа серед тварин, заборонених до вживання в їжу як “нечистих”, назвав і лелеку. Для нас це звучить трохи дивно, але гурмани Стародавнього Риму споживали лелече м'ясо. Горацій назвав це трагічною прикметою часу.

В Україні ще з давніх часів білий лелека вважався птахом долі, провісником щастя і добробуту. Селяни вірили, що в дім, на якому з'явилось його гніздо, прийде щастя і злагода, в сім'ї припиняться сварки, діти ростимуть здоровими і не хворітимуть, у господаря садиби буде добрий врожай на полі, в околицях гнізда добре родитимуть фрукти. Село, в якому поселилося багато лелек, могло розраховувати на багатий урожай і не боїтися посухи. Вважалося, що чорногузи добре розуміються в людях: селяться лише у добрих і працьовитих. Більше того, вони можуть навіть “перевиховувати” людей, впливати на їх подальшу долю. Так, поселившись на будинку, в якому чинилися чвари, або хтось тяжко хворів, птахи приносили злагоду і зцілення. Того ж, хто зруйнує гніздо чи підніме руку на самого птаха, переслідуватимуть злидні і невдачі. За розорену оселю лелеки можуть і самі помститися: підпалять стріху або принесуть змію в двір. Є повір'я, що за кожного вбитого лелеку доля забере в кривдника дитину. Тому ж, хто врятував або оберіг чорногуза, віддячиться сторицею — його будуть супроводжувати щастя і удача. Якщо лелеки раптово залишають обійстя і не повертаються до гнізда, прийде якась біда — пожежа чи смерть господаря.

На Поліссі прохали у птаха врожаю, примовляючи: “Бузьку, бузьку, на тобі галіопу, а ти мені дай жита копу, на тобі борону, а ти мені дай жита сторону, на тобі серпа, дай мені жита снопа”. Галіопа — це своєрідне печиво у формі птаха, яке випікалося, щоб “пригостити” лелеку. Просили в нього також і вітру за спеки під час жнив: “Іванько, Іванько, зашли нам трохи вітру, бо не здюжимо жати”.

Діти, які хотіли мати сестричку, за порадою старших вибігали за ворота і гукали: “Буську, буську, принеси Маруську!”. Ва-

жалося, що коли молода дівчина рано навесні перший раз зустріне пару лелек, то цього року вийде заміж, якщо ж самотнього — ще буде дівувати. Спеціалісти по віщих снах запевняли також: дівчині часто сняться лелеки — треба чекати старостів до хати. Якщо в перший день, коли в домі з'явиться маля, над ним покружляє білий лелека — чекає новонародженого щаслива доля. Коли весною вперше зустрівся лелека в польоті — рік буде щасливим, стоячий — у цьому році не повезе. Серби вважають, що той, хто вперше побачить стоячого лелеку, буде здоровим, а коли сидячого — не минує хвороб.

Схожі повір'я існують у багатьох народів Європи. Нерідко вони переходили з країни в країну, переміщувались разом з лелеками, що розселилися на схід і північний схід. Іноді вдається простежити досить цікаві зв'язки. В Україні і деяких інших країнах є повір'я, що в дім з гніздом чорногуза на даху ніколи не вдарить блискавка. Виявляється, ще у давніх германських племен білий лелека завдяки своєму "вогняному" дзьобу вважався птахом бога грому Тора. Зрозуміло, що той не може вразити свого посланця. Але це повір'я може мати й інше походження. На думку Б.О. Рібакова, колеса на дахах призначалися спершу зовсім не для лелек. Ще з язичницьких часів на стріхах встановлювали обід з 6 радіусами (згодом просто колесо з voza). Це був оберіг від блискавки, так званий "громовий знак". Заселивши Україну й Білорусію, лелека оцінив це пристосування і почав охоче гніздитися на ньому. Зрозуміло, що птах, який живе на "громовому знаку", швидко сам став вважатися "громовідводом". Не виключено, що до цього додалися й німецькі вірування. Так виникло стійке повір'я. На Волині й Поліссі досі вважають, що під час грози треба стати під деревом з лелечим гніздом. На жаль, це не більше, ніж забобон. Як показує аналіз причин загибелі пташенят білого лелеки у різних країнах, принаймі 2—3 відсотки з них припадає на попадання блискавки в гніздо.

Цікаві повір'я про лелек є в Німеччині. Вважалося, що коли дівчина вперше побачить весною лелеку, який летить, — стане вже в цьому році нареченою, стоячого — кумою, якщо ж він тріщить дзьобом, значить жінки переб'ють на кухні чимало посуду. Перелетить чорногуз через будинок з новонародженим — буде через рік знову збільшення сім'ї. Селяни вірили, що коли взимку у господаря садиби помре дружина, то

навесні лелека в гніздо до них уже не повернеться. Вважалося, що ці великі птахи несуть на своїх спинах під час перельоту дрібних пернатих в Африку. Восени перед відльотом вожаки влаштовують "лелечі суди" і вбивають або виганяють старих та слабких птахів, які не зможуть витримати далеку мандрівку. А жителі Швабії вважали, що якби чорногуз був здатний говорити, зміг би виказати немало людських таємниць, оскільки з висоти свого гнізда він все навколо бачить і все чує. Але інколи лелека хоче про щось попередити і тріщить дзьобом. В одному з містечок у Баден-Вюртемберзі зберігся з давніх часів цікавий звичай. У "лелечий день" ходить по вулицях чоловік у високому чорному циліндрі з муляжем двох чорногузів на ньому і збирає ласощі для юрби дітлахів, що йде слідом. Залишив сліди птах і в мові. Наприклад, в одному з діалектів Нижньої Саксонії останній весняний сніг називають лелечим снігом.

У міфології багатьох народів білий лелека вважався пов'язаним зі стихіями вогню та води. Як відлуння цього дійшли до нас численні повір'я, наприклад, про спалену в помсту хату, а також примовляння. На Поліссі звертаються до лелеки: "Іване, Іване, дай люльку закурити", або "бузьку, викреси вогню". Сприяті уявленням про зв'язок лелек із вогнем могло і те, що ці птахи охоче відвідують згарища, де легше збирати комах. Міфологічний зв'язок з водою також може пояснюватися особливостями біології чорногуза, адже він живе і годується поблизу водойм.

Цікаві повір'я про панування білого лелеки над стихією води і здатністю очищати від усілякої нечисті наводять сербські етнографи. На Косовому Полі вважається, що той, хто вперше цього року побачить чорногуза, повинен завмерти на місці, а потім взяти з-під своєї правої ноги трохи землі і вкинути її у відро з водою. Цією водою слід окропити себе і свій будинок, тоді не буде блох і інших паразитів. У болгарів і сербів білий лелека взагалі провіщає дощ.

У Західному Судані широко розповсюджене повір'я про те, що лелека, котрого поранили стрілою, забирає її з собою у небо. Коли ж мисливець проходить мимо цього місця, стріла падає на нього назад і завдає смертельної рани.

Вважався чорногуз "авторитетом" і в питаннях погоди. У Південній Німеччині є цікаве повір'я: коли весною він прилетить чистим, треба чекати сухого теплого літа (дощі обмили його

по дорозі), якщо ж з'явиться брудним — літо буде холодним і мокрим, оскільки птах приніс дощі з собою. В Україні також є багато прикмет про погоду, пов'язаних з білим лелекою. Він приносить тепло і забирає його назад у вирій. Рано прилетів — буде тепле літо. Лелека починає непокоїтися — на погану погоду. Активно тріщить ввечері дзьобом — завтра буде сонячний день. Стоїть на одній нозі — значить треба чекати похолодання. Якщо не відлітає далеко від гнізда, а тримається поблизу, — на негоду. Коли птах погожого дня тримається сухого місця, то й наступний буде сонячним. Перед тим, як здійметься вітер, лелеки довго кружляють біля своїх гнізд. Є й землеробські прикмети, пов'язані з бузьками. Наприклад: заклопотали лелеки в гнізді — час садити цибулю.

Але таким відношення було не завжди. Давні ізраїльтяни вважали білого лелеку нечистим (не кошерним) птахом, очевидно через те, що він ходить по болотах і їсть усіяку нечисть. Е. Шюц задався питанням: чому на єгипетських фресках і барельєфах, де зустрічається багато різних тварин, нема жодного зображення, на якому можна було б з достовірністю впізнати білого лелеку. З довгоногих птахів частіше всього трапляються сирій і степовий журавлі. Перший з них був, очевидно, взагалі наполовину одомашненим. Єгипетські художники не могли не знати лелеку, адже він у великій кількості зустрічається під час весняного і осіннього перельотів у долині Нілу. В чому ж справа? Ученими встановлено, що зображення тварин на гробницях не є випадковими: це те, що потрібно душі померлого у загробному царстві, в тому числі для їжі і жертвоприношень. У жертву ж приносили тільки тих тварин, на яких полювали. Е. Шюц висловив припущення, що білий лелека в Єгипті з якихось причин знаходився під забороною — табу. Можливо також, що його не використовували для полювання через не-смачне, з точки зору єгиптян, м'ясо.

Відношення до лелек могло змінюватись і через політичні пристрасті. У Давній Греції, як уже говорилося, вони були улюбленими птахами. Але під час турецького поневолення все різко змінилось. На початку минулого століття, за свідцтвом мандрівників, лелечі гнізда зустрічалися в населених пунктах лише там, де жили турки. Справа в тому, що ненавидячи своїх гнобителів, греки перенесли неприязнь і на священного птаха турків — білого лелеку. У них він міг вільно гніздитися не

тільки на будинках, пам'ятниках і мечетях, а й на палацах. З початком визвольної війни піднялася боротьба і проти лелек, як символа турецького ярма. В Афінах, Сірі, Патрасі й інших містах були знищені всі гнізда. У зв'язку з цим чисельність білого лелеки в Греції після 1830 року значно скоротилась. Минуло чимало часу, поки були забуті старі образи, і черногузи знову змогли вільно селитися біля людського житла. Чи не нагадує це, до речі, і нашу історію — руйнування лелечих гнізд під час колективізації і розкуркулювання?

Щось подібне було у першій половині минулого століття в Грузії. Нині білий лелека гніздиться тут лише у південно-східних районах. У минулому ж він був розповсюджений значно ширше. За даними російського орнітолога Г.І. Радде, у 1820-х роках черногузи гніздилися в місті Ахалцихе, на південному заході Грузії, але згодом були знищені людьми. Можливо тут також позначилися напружені стосунки між сусідніми народами, адже поблизу Ахалцихе проходить турецький кордон.

Закономірне питання: з чим же пов'язане обожнювання білого лелеки у багатьох народів? Про мусульман вже говорилося. У європейських же народів, як нам здається, міг зіграти роль цілий комплекс причин. По-перше, білий лелека жив поряд з людиною, часто безпосередньо на її оселі, у той час як інші великі птахи трималися подалі (хоча це, звичайно, може бути і не причиною, а навпаки, наслідком обожнювання). По-друге, основний колір оперення лелеки — білий, а у багатьох народів він є символом щастя і непорочності, згадаймо хоча б біле шлюбне вбрання нареченої. Це ще й колір миру. Свідомо тому — білий голуб миру, білий прапор, який несе перемир'я. У деяких повір'ях, до речі, чорний лелека виступає як антипод свого родича — провісник нещастя. По-третє, білий лелека — птах перелітний. Він повертається рано навесні з приходом тепла, ніби приносить його з собою. У Німеччині про приліт черногузів оголошували герольди, били в дзвони, влаштовувалися навіть веселі свята. У багатьох народів, до речі, ті чи інші види птахів ставали священними саме як провісники приходу весни чи інших важливих сезонних явищ, що співпадали з їх прильотом. Таким у стародавніх єгиптян був священний ібіс. Його приліт віщував розлив Нілу, від якого залежало життя людей у долині ріки. У тропічній Африці до священних птахів потрапив близький родич нашого бузька — білочервний лелека.

Нарешті дуже важливим у цьому відношенні є харчування білого лелеки — комахи, передусім сарана, жаби, дрібні гризуни і т. п., тобто ті тварини, які шкодять людині, або викликають у неї відразу. Лелека ніби позбавляє людей від усілякої нечисті.

У народних казках та легендах білий лелека завжди виступає як позитивний герой, що допомагає людям у скрутному становищі, приносить щастя, удачу, багатство.

... Давно це було. Напали татари на українське село. Багатьох його жителів убили, решту повели в неволю. Тільки немовлят кинули на згрищі — не витримають вони далекої дороги, нема чого з ними возитися. Побачили те лелеки. Стали кликати козаків на допомогу. Але далеко вони поскакали на баских конях, не чують. Тоді птахи підхопили дітей у дзьоби і піднеслися з ними високо в небо. Далеко рознісся дитячий плач, і почули його козаки. Кинулися вони рятувати сім'ї. Догнали орду і відбили своїх дружин та дітей. З того часу лелек в Україні люблять і поважають.

Інша легенда розповідає, чому в цих птахів чорні крила. На солом'яній стрісі будинку, в якому жила сім'я з двома немовлятами, було гніздо чорногузів. Одного разу хата загорілася, язика полум'я ковзнули по стрісі. Заметушилися лелеки, стали кликати господарів. Але вони були далеко в полі і не могли того почути. Тоді птахи кинулися у вікно і винесли дітей. З того часу в них чорні кінці крил, червоні ноги і дзьоб — обпалили в полум'ї.

У Молдові лелека став символом виноградарства і виноробства. Часто можна побачити його зображенням з гроном винограду в дзьобі. Звідки це пішло? Ось що розповідає молдавська легенда. Жорстокі яничари обложили фортецю Городешти. Як хоробро не бились її захисники, але сили їх танули, до того ж уже скінчилась їжа, не було води. Вороги раділи, передчуваючи швидко перемогу. Але раптом могутній порив вітру примусив їх нахилити голови. Вітер здійняли крила сотень білих лелек, які злітались до приреченого міста. У дзьобах вони несли грона винограду з рідної землі. Воїни були врятовані від голоду і спраги. З новими силами кинулися вони на яничарів і розбили їх.

За подібною українською легендою, лелеки принесли грона винограду запорожцям, що страждали у татарській в'язниці.

Досить поширена легенда про лелечу вірність. Коли з під-

кладеного в гніздо чужого яйця (гусячого, курячого і т. п.) вилупилося пташеня, самець убив його і вигнав “зрадницю”-самку.

Уміє бузько й віддячити за допомогу. Є узбецька казка про чарівний кавун. Бідний селянин підібрав пораненого лелеку і виходив його. Птах швидко став на крила і в нагороду приніс селянинові невелику кавунячу насінину. Бідняк посадив її навесні і через деякий час побачив на своєму полі велетенського кавуна. Коли ж його розрізали — замість насіння посипалися золоті монети. Дізнавшись про це, сусід-багач спіймав лелеку і перебив йому ногу, а тоді поніс додому лікувати. Одужавши птах також залишив насінину, знову з неї виріс небачений кавун. Але коли багач, зібравши своїх родичів і друзів, розрізав його, звідти вилетіли розлучені оси!

У різних народів є легенда про те, що лелека — перетворений у птаха чоловік за те, що повипускав з мішка різну нечисть — жаб, вужів, гадюк, сарану тощо. Бог доручив йому віднести цей мішок і кинути в глибоку річку, не заглядаючи до нього. Чоловік же не втерпів і розв’язав мішок. Звідти зразу ж так і порснули його мешканці. Тепер неслух змушений збирати все це вже у подобі птаха.

Є цікава легенда про те, як з’явився чорний лелека. Колись у селі жили двоє братів. Менший був чесний і працьовитий, а старший — лихий і ледачий. Коли до старшого брата на дах прилетів лелека, той прогнав його. Молодший же не тільки привітав птаха, а й прилаштував на даху колесо, щоб легше було гніздо збудувати. З тої пори, як у меншого брата поселився лелека, і врожай у нього став кращий, і корова більше молока почала давати, і сини росли здоровими і не хворіли. А старшому ж навпаки — не везе ні в чому. То хліба град поб’є, то горобці вишні поклюють, то болячка яка причепиться. Пройнявся він чорною заздрістю і вирішив помститись братові. Одного разу, коли всі спали, підпалив його хату. Першими сполошилися лелеки, побудили господарів. Дерев’яна мазанка згоріла швидко, та все ж устигли врятувати сім’ю і сякий-такий домашній скарб. Тільки от лелечат порятувати не вдалося. Стали люди думати, яка ж причина пожежі. Аж раптом чують у дворі старшого брата якийсь шум, крики. Бачать: налетіла на нього пара чорних лелек, б’є крилами, довбає дзьобами. Зрозуміли всі — він підпалив. Думали люди, що чорним оперення стало

в лелек від сажі й кіптяви. Чекали, що відмиються вони і знову стануть білими красенями. Та час ішов, а лелеки залишалися чорними. І зрозуміли селяни, що почорніли вони від горя, як сивіють люди. З тої пори і ховається чорний лелека у глухих лісових нетрях. З докором дивиться на того, хто з'явиться біля гнізда, і нечутно зникає в хашах.

Найцікавіше те, що подібні легенди можуть ґрунтуватися на реальних спостереженнях. Ось яку історію розповів російський орнітолог О.В. Федосов. У місті Севську (Брянська область) 26 травня 1958 року вдень раптом загорілося гніздо лелек на напівзруйнованій дзвіниці. Обидва птахи почали скидати вниз тліючі гілки, причому самець часто облітав навколо гнізда, а самка не кидала його ні разу, лише топталася в лотку. Під кінець вона так вкрилася брудом і кіптявою, що за кольором оперення стала нагадувати чорного лелеку. Побоюючись поширення вогню, місцева пожежна команда загасила полум'я. У цієї історії був щасливий кінець. Насиджені яйця не загинули, і через деякий час у гнізді вже красувалося двоє лелечат. Як пише О.В. Федосов, можливість підпалу кимось гнізда була виключена — на дзвіницю просто неможливо було забратися. Отже воно загорілося від чогось, що принесли самі птахи. Обвуглені сучки та гілки і раніше знаходили у гніздах лелек. Очевидно вони збирали їх на старих кострищах на луках. Цікомо можливо, що лелеки підхопили ще тліючу головешку. Саме звідси може походити і давнє повір'я про те, що чорногузи помстяться кривдникові, підпаливши хату.

Згадується білий лелека і в історичних переказах. У 452 році нашої ери чорногузи залишили гинуче римське місто Аквілею, де в той час на дахах було багато їхніх гнізд. Його оточили полчища Атіли. Він уже хотів починати тривалу облогу, але сприйняв відліт птахів як предзнаменування швидкої перемоги і з ходу вдерся в місто.

Цей птах має в Україні багато народних назв. “Лелека” і “чорногуз” поширені більше у центральних, східних і південних областях. Перша з них стала офіційною науковою. На Поліссі найбільш вживана назва “бусол”, на Волині — “боця”, “боцюн”, у Галичині і на Поділлі частіше вживається “бузько”, “бузьок”. У північно-східних і центральних областях зустрічається також назва “гайстер”. У районах, що межують з Росією нерідко вживається і російська назва “аист”. Крім цих найбільш

поширених наймень та різноманітних похідних від них (“бусько”, “бушель”, “бусень”, “буцюн”, “айстер”, “гастр”, “чорногус” і т. п.) можна знайти також чимало таких, що трапляються тільки у говорах окремих місцевостей — “жабоїд” (Полісся), “длекотень” (Чернігівщина), “бовдур” (Сумщина), “неклейка” (Харківщина), “веселик” (Житомирщина), “гова” (Закарпаття), “кукостверк” (Буковина) та ін. Іноді лелеку називають також журавлем, але тут уже важко сказати, чи це одна з місцевих назв, чи люди просто плутають птахів. Очевидно відголоском давніх вірувань про те, що білий лелека — це перетворена людина, є персоніфікація назв цього птаха. В українському і білоруському Поліссі його нерідко називають Іваном, Василем, Максимом і т. п. Іноді людське ім'я дається навіть конкретному птахові. На Житомирщині вважають, що кожен лелека має якесь людське ім'я і, якщо його правильно назвати, покликавши птаха, то він підніме голову.

Досить цікавий матеріал дає аналіз походження та поширення народних назв. За ними можна простежити навіть взаємопроникнення мов і культур сусідніх народів. З перелічених вище назв власне українською є лише одна — чорногуз. Походження цього слова зрозуміле. Слід відмітити тільки, що ця назва не зовсім точна — у білого лелеки чорна все-таки не гузка, а лише махові пера. При складених крилах вони й створюють враження чорної задньої частини тіла. Можливо, звичайно, що наші предки не дуже звертали увагу на такі “тонкощі”. Та не виключено й те, що назва “чорногуз” стосувалася спочатку лише чорного лелеки і згодом була перенесена на білого.

Назву “бусол” більшість дослідників виводить через російське слово “бусый”, яке походить від турецького “boz” або татарського “buz” — сірий. Інші вчені вважають, що вона виникла від караїмського “busul” — лелека.

Слово “боцян” прийшло до нас з Польщі, так називають лелек у польській мові.

Українська наукова і літературна назва птаха “лелека” має тюркомовне походження. Прийшла вона в Україну разом з татарськими ордами. Саме слово є звуконаслідуванням і пов'язане з клекотом. Подібним чином виникло багато назв птахів — “одуд”, “кукушка” і т. п. Назва “лелека” має дуже давню історію. “Лакалака”, “лаклакку” і подібні до них звуконаслідувальні наймення, за даними професора Е. Шюца, вживалися

ще в Стародавній Месопотамії. Очевидно ця територія і є “епіцентром” походження цілої “родини” назв, багато з яких зустрічаються й понині — в Середній Азії, Азербайджані, Туреччині, на Балканському півострові, в арабських країнах та ін.

Може виникнути запитання: чому тюркомовна назва вкорінилася саме в Україні? Відповісти на нього можна виходячи з історії розселення білого лелеки і розвитку наших народів. Значна частина східноєвропейського ареалу білого лелеки була заселена птахами на протязі останніх кількох століть. Так, у південно-західних областях Росії цей вид з’явився лише у другій половині минулого століття. Зрозуміло, що на півдні Росії назва “лелека” не могла закріпитися, бо там цього птаха просто ще не було. До чорного ж лелеки вона зовсім не підходила, та й він мав своє наймення. З інших же народів тісно і досить тривалий час після розпаду Золотої Орди з татарами контактували саме українці. Слід від цього в мові залишився досить відчутний. Такі звичні “українські” слова як кавун, рогіз, борсук, гайдамака, батрак, сарай і навіть улюблене українцями слово козак, а також багато інших прийшли до нас від татар та інших тюркомовних народів. Назви тюркомовного походження, подібні до слова “лелека”, зустрічаються також у діалектах багатьох народів Балканського півострова, де тривалий час господарювали турки. Потрапила вона й у новогрецьку мову.

Назва “лелека” набула такого широкого розповсюдження не в останню чергу завдяки тому, що закріпилася у літературній мові. А сучасна українська літературна мова, як відомо, формувалася на основі говорів Середнього Придніпров’я. Отже, цілком ймовірно, що це слово вкорінилося саме тут. На користь цього свідчить і те, що назви сіл та рік, пов’язані зі словом “лелека”, зустрічаються лише у Вінницькій, Київській, Кіровоградській та Полтавській областях. Якраз ця територія безпосередньо контактувала з заселеними татарами землями.

Назва “гайстер” має також цікаву історію. На думку фахівців, вона походить через польське слово “hajster” від німецького “heister” — давньої діалектної назви сороки. Вона була перенесена на чорного лелеку — птаха, що теж має чорно-біле забарвлення. Б.В. Кобилянський вважає, що це слово було запозичене прямо з німецької мови, без посередництва іншої. Більшість дослідників виводить від нього російську

назву “аист”. Спочатку вона теж стосувалася лише чорного лелеки. За даними М.О. Мензбіра, після появи в Росії білого лелеки слідом за ним перекочувало і білоруське слово “бусел”, але з’явилися і місцеві назви: “калист”, “галис” у нинішніх Псковській, Смоленській і Ленінградській областях. Слово ж “аист” стало вживатися як наукова назва роду лелек. “Більшій аист” виник у російській мові таким же чином, як і “чорний лелека” в українській. У деяких білоруських діалектах назва “гайстер” і понині стосується чорного лелеки.

Є й інші версії виникнення слова “аист”. І.Г. Підоплічко взагалі виводить всі назви лелеки від стародавніх найменувань сонця та його священної тварини — бика. На думку М.І. Лебедевої, воно може походити від давньогрецької назви царства померлих — Аїд, або ж від давньоіндійського слова Агни — бог вогню, жертвенного багаття та домашнього вогнища. Пов’язано це з тим, що у міфології багатьох народів чорний лелека вважається птахом, який мав зв’язок з потойбічним світом. Л.І. Тараненко виводять слово “аист” від санскритського “аісті” — заборона на принесення в жертву. Чорний лелека міг охоронятися як священний птах. Його кісток археологи не знаходять при розкопках стародавніх городищ, хоча там трапляються залишки багатьох видів і звірів, і птахів. За іншою версією В.П. Беліка і Л.І. Тараненка, слово “аист” може походити від санскритського “агасті” — мудрець.

Все це досить дотепні і романтичні припущення, але на жаль науково зовсім не обґрунтовані. Крім того, якщо слово “аист” має таке давнє походження, то чому бодай слідів його не залишилося навіть у мовах, найближчих до російської? А від санскриту походить все-таки ціла сім’я індоєвропейських мов. На нашу думку, поки що “класична” точка зору — єдина детально пророблена з різних боків версія і вона має найбільше доказів.

У російській мові ця назва спочатку з’явилася у формі “агист”, це слово зафіксоване ще в XV–XVI століттях, а “аист” з’явився пізніше — лише на початку XVII століття. Німецький учений Г. Гремпе висунув гіпотезу про незалежне походження назв “гайстер” і “аист”. На його думку, слово “аист” виникло від середньовисхіднонімецького “agist” (також давня діалектна назва сороки).

Досить цікаві і промовисті назви білого лелеки і в інших

народів. Е. Шюц виділяє кілька основних груп найменш за їх походженням. Найбільш поширені назви, пов'язані із зовнішнім виглядом та забарвленням птаха (наприклад, "чорногуз", чеське "чап" від "чапати" і т. п.), особливостями місць проживання та харчуванням ("жабоїд" та ін.). Досить часто зустрічаються звуконаслідувальні назви та емоційно забарвлені. У діалектах Моравії та Західної Словаччини цього птаха звать "богдан", "богдал". Походження і значення цього слова зрозуміле. В естонській мові назва лелеки також має "містичний" відтінок — "тоонекург", тобто великий довгоногий птах, пов'язаний з потойбічним світом. Як і у випадку з російським "аистом", ця назва спочатку стосувалася лише чорного лелеки.

Останнім часом все більшої популярності набуває гіпотеза про те, що лелека був тотемом стародавніх трипільців-пеласгів. Пеласгами називали греки племена, які населяли Грецію ще до ахейців. Інший варіант назви цієї народності — пеларги. На думку деяких вчених це слово може походити від грецької назви лелеки — "пеларгос", тому що пеласги мали його за тотем. Нема слів, ця гіпотеза може бути досить привабливою для спеціаліста по лелеках. І не тільки тому, що так возвеличується об'єкт його дослідження. Вона дає змогу пояснити деякі цікаві речі, яких не можна не помітити, вивчаючи "лелечу" міфологію і фольклор. Так, досить важко виділити специфічні повір'я і легенди для однієї якоїсь нації, наприклад суто українські чи німецькі. Найчастіше вони повторюються в тих чи інших варіаціях у різних народів. На це ви також могли звернути увагу, читаючи цей розділ. Звичайно, все це можна пояснити взаємним впливом культур. Наприклад, завдяки художній літературі і пресі повір'я про те, що білий лелека приносить дітей, стало відомим вже й у тих країнах, де його зроду не бачили. Але така схожість міфології може бути пов'язана і з її великою давністю. Уявлення у різних народів про те, що білий лелека — перетворена людина, і численні пов'язані з цим повір'я можуть свідчити на користь того, що цей птах був тотемом у стародавні часи. Трипільська культура існувала на території сучасних Правобережної України, Молдови і Румунії у IV—III тисячоліттях до н. е. Частина вчених вважає, що трипільці були предками нинішніх індоєвропейських народів.

Але названа гіпотеза породжує набагато більше серйозних запитань, ніж дає відповідей. Передусім вона не узгоджується

з історією поширення білого лелеки. Територію України, як уже говорилося в попередньому розділі, він заселив порівняно недавно. Де міг бути контакт лелеки з стародавніми трипільцями чи їх нащадками, то це хіба що на Балканах. Щоправда межа його поширення залишається все ж неясною. Саме з Балкан і прийшли в Грецію пеласги. Але “балканський варіант” уже не в’яжеться з гіпотезою про те, що лелека був тотемом у всіх трипільців. Крім того, тотем — це досить серйозна річ, його обожнювали і йому поклонялися, а зображень лелеки не знаходять археологи. У багатьох народів ще тисячоліття тому був поширений культ Великої Богині-Матері, а ще раніше — культ плодючості, який також уособлювала жінка, і жіночі фігурки зустрічаються досить часто. При розкопках поселень трипільської культури з тварин виявлені ліпні фігурки та зображення бика, собаки, ведмеда, оленя. Вони відігравали значну роль у віруваннях та культових обрядах. Але на лелеку нема й натяку. А ось у Західній Європі знаходили рештки білого лелеки при розкопках поселень ще часів середнього кам’яного віку.

Гіпотеза ця потребує подальшої розробки, але при цьому не слід забувати про велику кількість “підводних каменів”. Принаймі зовсім безпідставно говорити про білого лелеку як тотем “стародавніх українців” та “староукраїнські” уявлення про його священність. В будь-якому випадку “лелеча” міфологія прийшла на територію сучасної України вже після заселення її цими птахами, лише доповнившись новими рисами. Де і як вона виникла — то вже інше питання. Вище також говорилося про те, що майже всі українські назви лелеки походять з інших мов. До того ж вони порівняно молоді, їх не було в мові часів Київської Русі. Чому ж бодай назва своя не збереглася, тим більше для священного птаха? Соколи з давніх давен дуже поважалися нашими предками, і саме слово “сокіл” має також давнє походження. Воно є загальнослов’янським, бо зустрічається в тій чи іншій формі у всіх слов’янських народів. Куди ж подівся “тотемний” лелека?

Давній зв’язок лелеки з людиною відображений не тільки у народній творчості, а й у численних географічних назвах, прізвищах, на гербах і емблемах у багатьох країнах світу. Так, в Україні є прізвища Чорногуз і Лелеченко; річки та струмки Бузьків Яр, Гайстрова Струга, Лелечий потік, Лелечиха, Чорногузка; села Боцянівка, Лелеківка, Чорногузи і т. п. У

Німеччині, Австрії, Італії, на заході Франції є чимало поселень та вулиць у містах, які носять "лелечі" назви. Причому подекуди це все, що залишилося від самих птахів, як, наприклад, в Італії чи Ельзасі. Білий лелека зображений на гербах Тирасполя, Гааги, Шторкова і кількох інших міст. Деякі природоохоронні та орнітологічні організації взяли його собі за емблему. Так, лелека в польоті зображений на емблемі Німецького природоохоронного союзу (NABU, раніше — Німецький союз по охороні птахів, DBV). Є численні назви ресторанів, кав'ярень, клубів, пов'язаних з чорногузом. Навіть у Нью-Йорку є "Лелечий клуб".

За даними В.О. Панченка, білий лелека зустрічається на гербах 4 чи 5 українських міст. У гербі Біловодська (Луганська область) 1781 року у верхній частині щита зображений герб Воронізької губернії, у нижній — лелека на зеленому фоні. У гербі Ананьєва (Одеська область) 1847 року у нижній частині щита — на блакитному тлі три лелеки, що стоять на гніздах. Потрапив бузько і до герба міста Буська у Львівській області, очевидно за співзвучністю назви (нагадаємо, що цей варіант поширений якраз на Галичині), хоча саме місто й отримало своє наймення скоріше всього від річки Буг, на якій стоїть. У гербі містечка Щуровичі на Львівщині (нині село Радехівського району) на червоному фоні був зображений срібний лелека, що тримає у дзьобі змію. У середньовічному західному гербівництві це було символом пильності в боротьбі з ворогами. Нарешті лелека (за іншими даними — журавель) з каменем у лапі був зображений на печатці XVII століття міста Дунаївців (Хмельницька область).

Для того щоб лелеки залишилися жити біля нас, треба перш за все зберегти місця, де вони можуть здобувати їжу. Якщо птахам не прогудуватися, марними будуть всі охоронні заходи, порожніми залишаться збудовані штучні гніздівлі. Білий лелека здобуває поживу у різноманітних вологих місцях — на луках, болотах, берегах водойм, а також серед відкритих трав'яних просторів — пасовищ, полів багаторічних трав тощо. Сприятливими місцями є ділянки поливного землеробства. Там у великій кількості розмножуються дощові черви, а їх лелеки охоче поїдають. Неподалік від гнізда повинна бути якась водойма. Вона потрібна птахам не стільки як джерело їжі, скільки для водопою: під час вигодовування пташенят лелеки часто носять їм воду. Причому хоча б в окремих місцях берег водойми повинен бути низьким і мати обмілини.

В Україні поки ще достатньо придатних для життя лелек місць, але в багатьох країнах Західної Європи доводиться відновлювати осушені колись болота, закладувати ставки і мілководні калюжі. Щоб нам невдовзі не довелося займатись тим же, меліоративні роботи треба проводити розумно, залишаючи вологі ділянки — озера, болітця, луки. Вони стануть своєрідними оазами для багатьох тварин.

Непродумані господарські заходи можуть привести до сумних наслідків. Ось що розповідав наприкінці 1980-х років житель Київської області М.І. Шрамко: *“У наших Капустинцях ще є де гніздитися лелекам, але нічим годуватися. Річка Супій обміліла далі нікуди. Процес осушення боліт і заплави Супою набрав страшної інерції, проводиться напевне ще за директивами 50-х років. Я вважаю (працюючи сам у цій галузі*

вже сім років), що непродумана меліорація — один з найголовніших ворогів природи і людини. Такі болота як у нас дали б набагато більше користі без людського втручання, без колосальних затрат і великої шкоди природі, а значить і людям. У 1986 році безвідповідальні і некомпетентні керівники передали 1200 гектарів колгоспної землі Яготинському комбикормовому заводу. Ті переорали навколо села пасовища, видолинки. Загроза нависла не тільки над лелеками, а й над худобою. Над селом цілі хмари торф'яного пилу. Пустеля та й годі! Посіяли траву і кукурудзу. Нічого не взяли. Лише після звертання в "Правду" земля знову повернута колгоспу".

На жаль таких прикладів можна привести скільки завгодно. В Україні чисельність білого лелеки стала скорочуватися саме на Поліссі — його давніх володіннях. Дякувати за це треба не в останню чергу нашим не в міру спритним меліораторам.

Нерідко на місцях відпрацьованих піщаних, гравійних кар'єрів, торфозробок утворюються невеликі озера. Звичайно вони мають круті береги і велику глибину вже скраю. Для лелек такі водойми непридатні. Якщо ви хочете, щоб птахи поселились тут, треба їм допомогти — влаштувати в кількох місцях пологий спуск до води та штучну обмілину. У південних посушливих місцевостях влаштування таких мілинних ділянок необхідне на зрошувальних каналах, також мало придатних для лелек.

Інша серйозна проблема для птахів — зростаюча хімізація сільського господарства. Вона не стала менш гострою зараз, незважаючи на те, що багато колгоспів та фермерів просто не в змозі купити потрібні отрутохімікати. Зате значно зросла безконтрольність їх використання. Нерідко за кордоном закуповуються по дешевих цінах давно заборонені там шкідливі препарати. Нерозумне застосування пестицидів для боротьби з шкідниками сільського господарства приносить багато шкоди диким тваринам. Від отрути часто гинуть не стільки шкідники, скільки їх природні вороги — хижі комахи, земноводні, птахи. Лелеки поїдають велику кількість комах, не обходять стороною і загиблих тварин, тому немало страждають від пестицидів. Навіть якщо птахи не гинуть, вони отримують серйозне отруєння, хворіють. До того ж отрута впливає на їх потомство, на здатність до розмноження. Ряд речовин, наприклад, викликає порушення кальцієвого обміну в організмі. Через це шкаралупа яєць виходить тоншою за норму і не витримує ваги насиджу-

ючого птаха. Саме з цієї причини кілька десятиліть тому в усіх розвинених країнах дуже скоротилася чисельність сокола-сапсана.

Щоб лелеки не страждали від застосування пестицидів, не слід обробляти ними місця, де вони масово годуються. Не можна допускати також змив отрутохімікатів з сільгоспугідь у водойми.

Певну небезпеку для чорногузів становлять труби з великим отвором, особливо для молодих погано літаючих птахів. Лелеки охоче сідають на всілякі окремо стоячі високі будівлі. Втративши рівновагу, птах може впасти в отвір труби, звідки вже не вибереться. Для запобігання подібним випадкам труби, що становлять реальну небезпеку, покривають сіткою з дроту.

ОХОРОНА ГНІЗД

Коли в 1987 році проводилася операція “Рік білого лелеки”, юннати Дрімайлівської восьмилітньої школи на Чернігівщині взяли під контроль всі 11 лелечих гнізд у селі. За кожним з них закріпили учнів 6 класу, які проводили спостереження і слідкували за збереженням гнізд. Це добре починання варте широкого розповсюдження. Гнізда займаються лелеками багато років підряд. Повернуться птахи до своїх осель чи ні — багато в чому залежить від стану останніх. У наших селах не так уже й багато гнізд, і своєрідне шефство над ними — цілком реальне завдання для шкільних гуртків і груп любителів птахів.

Перед прильотом лелек треба перевірити, в якому стані знаходиться гніздо, чи не вимагає воно укріплення та ремонту. Природна чи штучна опора, на якій збудоване гніздо, з роками може слабнути та руйнуватися, особливо після зимових хуртовин і снігопадів. Таке гніздо треба забезпечити від падіння, укріпивши основу його при допомозі дощок, жердин, дроту або іншого матеріалу. Це не даремна турбота, адже на падіння гнізд припадає 13 % випадків загибелі пташенят. Особливу увагу слід приділити старим гніздам, які займаються вже десятки років. Завдяки їх велетенським розмірам і значній вазі опора може не витримати. В такому випадку краще зняти частину гілок. Якщо старе ветхе гніздо забезпечити від падіння не вдається,

краще всього його скинути і поряд побудувати штучну гніздівлю.

При підльоті до гнізда лелекам не повинні заважати крони дерев, електролінії, антени і т. п. Нерідко можна побачити гнізда чи штучні гніздівлі на живих деревах, які залишаються багато років пустими через те, що навколо них поросли зелені пагони. Щоб лелеки заселили таку будівлю, необхідно хоча б через рік проводити обрізку відростаючих гілок. Гніздівлі, оточені частоколом з молодих пагонів, чорногузи заселяють у два рази рідше, ніж нормальні. Хоча з іншого боку можна побачити і такі гнізда, де голова насиджуючого птаха знаходиться ніби в куцах, бо з трьох боків оточена гіллям. Краще все ж такі гілки обрізати.

Деякі будівлі на протязі кількох років залишаються не зайнятими. Лелеки можуть знову поселитися в них, якщо гнізда будуть утримуватися в належному стані. Треба підтримувати сприятливий підліт до гнізда, укріплювати його. Лоток старих гнізд може заростати травою, її треба виривати. Щоб порожнє гніздо було більш привабливим для лелек, краї його можна побризкати вапном. Якщо будівля частково чи повністю зруйнована, її можна підправити або навіть спорудити на опорі штучне гніздо з гілок.

Лелеки окрім гілок натягують до гнізда ще чимало всякої всячини — ганчірки, вірвовки, папір, шматки плівки і т. п. Деякі з таких “трофеїв” можуть становити серйозну небезпеку для мешканців гнізда. У Черкаській області був випадок, коли пташенята заплуталися у принесеній дорослими чорногузами паклі і загинули. В Україні, Польщі і інших країнах відомі випадки, коли малята душилися принесеними до гнізда обривками синтетичних шнурів. Цікаве спостереження зробив М.С. Волошин з міста Коломиї Івано-Франківської області. В одному з гнізд два роки підряд гинули пташенята. Вияснилося, що лелеки постелили шматок целофанової плівки, на якій збиралася дощова вода. Пташенята просто тонули або гинули від переохолодження. Тому при огляді гнізд треба викидати з них те, що може становити потенційну небезпеку для пташенят. Якщо плівку витягнути не вдається, можна принаймі наробити в ній дірок.

Особливої уваги вимагають гнізда на стовпах електроліній. З кожним роком їх стає все більше. Це серйозна проблема і для вирішення її потрібна людська доброта. Гніздо на стовпі

— потенційна небезпека для електромережі і для самих птахів. Воно може роками нормально служити оселею, але буває й таке, як в селі Охотівка на Житомирщині. Старе гніздо, що лежало на дротах, загорілося і троє пташенят загинули. Згоріло гніздо на стовпі і в селі Лошакова Гута Чернігівської області. Такі випадки бувають на жаль не так уже й рідко. Вирішити проблему можна трьома шляхами. В селі Крутоярка Миколаївської області і Великополовецькому на Київщині при реконструкції старої електролінії електрики залишили стовпи з гніздами птахам у довічне користування, обрізавши проводи. Нова лінія пройшла поряд. У селі Павлівка Одеської області зробили по-іншому. Рядом з електричним стовпом, на якому знаходилося гніздо, вкопали інший і перенесли на нього лелечу оселею. Третій варіант — підняти гніздо метрів на півтора над дротами за допомогою нехитрої конструкції, яка прикріплюється до верхівки стовпа (рис. 9).

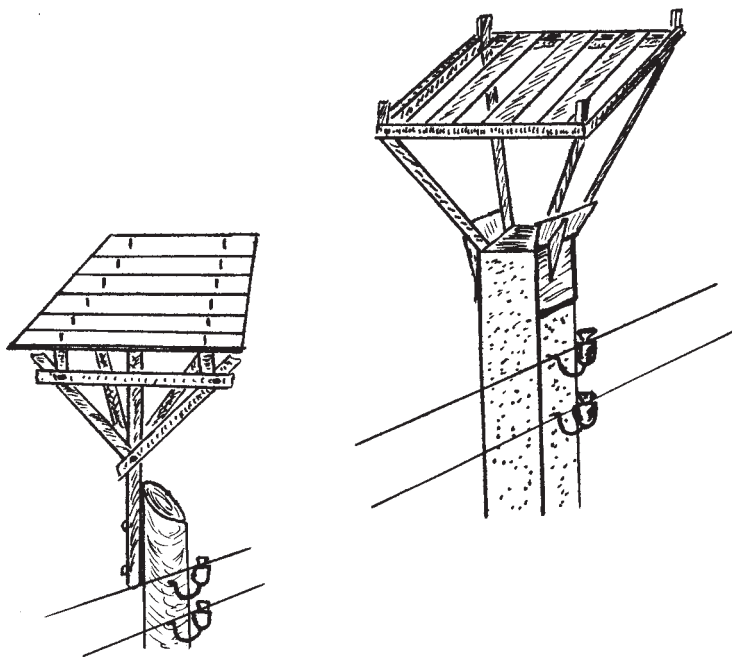

Рис. 9. Пристосування для підняття лелечих гнізд над проводами

На жаль є й інші приклади відношення до лелечих гнізд. За технічними нормативами на опорах електроліній бути їх не повинно. А возитися з переносом гнізд чи ставити нові стовпи хочеться далеко не всім. Ось що написав депутат сільради О.М. Ткаченко з села Кам'яний Брід Житомирської області: *“Напевне ніхто не зможе байдуже віднести до життя лелеки. А ось у нас такі люди є. У нашому селі гніздилося 5 пар лелек. Біля моєї садиби і будинку В.Г. Карпович жили вони на опорах електролінії. Раділи і діти, і дорослі. Та ось 14 лютого 1987 року стали проводити в селі реконструкцію електролінії. Я особисто показав гнізда начальнику РЕМ Володарськ-Волинського району т. Кузьмінському перед тим, як повинні були знімати старі опори. Він душевно пообіцяв і завірив, що гнізда залишаться на дерев'яних стовпах, вони не будуть заважати, а нові залізобетонні установлять збоку. З таким же проханням зверталися і інші жителі села. Днів через три-чотири ми побачили, що стовпи повалені, а гнізда по-варварськи розкидані по вулиці. Я подзвонив Кузьмінському і той пообіцяв, що гнізда встановлять на місце. Нічого так і не зробили”*. Поскидали гнізда електрики і в селі Лутовинівка Полтавської області, у Бересті на Рівненщині тощо.

Ось що вважає з цього приводу В.Ф. Гавриш з міста Ічні Чернігівської області: *“У кожному районі є підприємства зв'язку і енергозабезпечення. Вони могли б взяти на себе зовсім не складні обов'язки по виготовленню та установці штучних гніздівель на замовлення, проводити роботу по переселенню птахів, що загніздилися на опорах повітряних ліній. Взятися за роботу їх змушує власна зацікавленість, адже за нормативами гніздам на стовпах не місце. Та ще більш важливо те, що багато лелек гине на електролініях. Законодавство ж вимагає вживати заходів по запобіганню загибелі тварин при виконанні виробничих процесів. До того ж ці підприємства мають і придатний для виготовлення штучних гніздівель матеріал і технічні засоби, що дозволяють швидко їх встановити. Для побудови гніздівель годяться вибраквані стовпи, пасинки, траверси. Вартість гніздівлі та роботи по її установці буде невеликою. Замовниками ж можуть виступати різні громадські природоохоронні організації, державні органи охорони природи”*.

Лелеки іноді селяться на димарях різних будівель. Коли

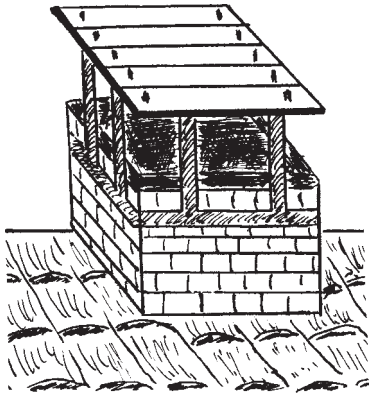

Рис. 10. Підняття гнізда над димоходом

труба вже не використовується за прямим призначенням, наприклад, у старій покинутій кузні, проблем не виникає. Коли ж димохід діючий, гніздо заважає виходу диму. У подібних випадках його також можна перенести на влаштовану поряд штучну гніздивлю або підняти на 1-1,5 метра над трубою (рис. 10). Так зробив Т.В. Стемпівський з товаришами з гніздом на димоході ідальні пансіонату “Карпати” у селищі Східниця на Львівщині. Конструкція пристосування може бути різною у залежності від форми і розмірів

димоходу. З металевих прутів зварюється каркас, нижня частина якого одягається на трубу так, щоб вона міцно трималася на ній. Якщо труба має прямокутну форму, краще цей каркас зробити з залізних кутників. Зверху укріплюється платформа для гнізда. Це може бути решітка, колесо із спицями, суцільний

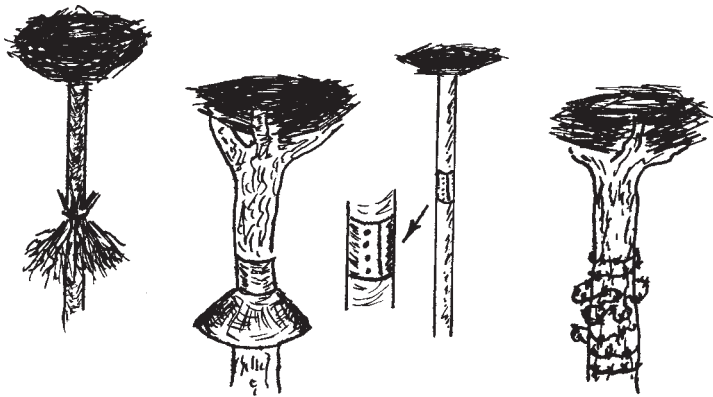

Рис. 11. Захист гнізд білого лелеки від наземних хижаків

лист заліза і т. п. Під гніздом необхідно прилаштувати лист заліза чи жерсті, який буде захищати гніздо від іскор та гарячого повітря з труби.

Загрозу яйцям і пташенятм білого лелеки можуть становити деякі чотириногі хижаки, передусім кунци і коти. Є багато способів захисту від них гнізд птахів (рис. 11). Більшість з них — це різноманітні перепони, що влаштовуються за 1–2 метри нижче гнізда і заважають хижаку вільно пересуватися по дереву: металеві чи пластмасові пасма, металеві конуси і подібні пристрої, в'язки колючих гілок тощо. Можна влаштувати “загороджувальну смугу” з колючого дроту або забитих гвіздків з відкушеними шляпками. Непогано допомагає також змащення сильно пахучим речовинами — солідолом, дьогтем, нафталіном і т. п.

ПОБУДОВА ШТУЧНИХ ГНІЗДІВЕЛЬ

Допомогти вирішити багато проблем може побудова штучних гніздівель. Окрім того, що це зменшує гостроту “житлового питання” для птахів, штучні гніздівлі відносяться до так званих екологічних систем управління поведінкою птахів. З їх допомогою можна приваблювати пернатих у місця, багаті їжею, або такі, що знаходяться під надійною охороною, де гнізда будуть у більшій безпеці. Можна і навпаки відволікати птахів від гніздування у небажаних для людини місцях, наприклад, на стовпах електроліній.

Для того щоб лелеки заселили гніздівлю, поблизу повинні бути якісь кормові угіддя — луки, болота, пасовища, сінокоси. Краще гніздівлі влаштовувати за кілька десятків чи сотень метрів від них, хоча вона може бути і за 1–2 кілометри. Вже розповідалося, що навесні чорногузи повертаються у місця, де вони народилися чи гніздилися в попередні роки. Через те, коли поблизу від гніздівлі є зайняті лелечі гнізда, ймовірність її заселення буде значно більшою. Але якщо збудувати гніздівлю зовсім близько до гнізда іншої пари, вона скоріше всього залишиться пустою. Господарі будуть проганяти зі своєї території “чужинців”. В.М. Бурденюк з села Баговиця Хмельницької області збудував для лелек три гніздівлі на віддалі 50–60 метрів одна від одної. Але вивели малят птахи тільки в одній

з них. До інших гніздівель також навідувались лелеки, але пара, що поселилась першою, весь час відганяла їх. Як показав проведений у Київській області спеціальний аналіз, штучні гніздівлі, розміщені ближче 100 метрів від житлових гнізд лелек, заселяються майже втричі рідше, ніж ті, що не мають такого близького сусідства. Так що краще робити гніздівлі принаймі метрів за 200–300 від інших гнізд. Втім, якщо гнізда розміщені близько одне від одного, це ще не значить, що вони обов'язково пустуватимуть. Просто ймовірність заселення і успішного виведення пташенят (можуть виникати бійки і на гнізді) буде меншою.

При побудові гніздівлі треба дивитися, щоб підльоту до неї не заважали дроти, антени, будівлі, крони дерев. Оптимальна висота розміщення — 4–10 метрів. Треба враховувати при цьому, що з одного боку вона повинна підніматися над лініями електропередачі, найближчими будівлями, з іншого — що до неї можливо доведеться добиратися для огляду та ремонту.

Штучна гніздівля повинна мати міцну опору і бути надійно закріпленою, щоб її не скинув сильний вітер чи снігопад. Вага молодого лелеки досягає перед вильотом 3–4 кілограмів, отже опора повинна витримувати не менше 40–50 кілограмів — вагу гнізда, виводка з 4–5 пташенят і пари дорослих птахів. Крім того, з роками гніздо буде надбудовуватися і вага його постійно збільшуватиметься. Лелеки взагалі не люблять хистких опор для гнізда, тому гніздівлі краще не укріплювати на молодих деревах чи тонких гілках — вона буде гоїдатися, і птахи навряд чи поселяться.

Будувати гніздівлі треба до прильоту лелек — восени чи взимку. Однак, якщо платформа встановлена навіть у квітні — травні, коли чорногузи вже насиджують яйця, у неї ще залишається шанс бути заселеною. У випадку загибелі яєць частина лелек приступає до гніздування повторно. Не обов'язково птахи займуть гніздівлю першої ж весни, кілька років вона може пустувати. Але якщо її весь час підтримувати в гарному стані, лелеки рано чи пізно прилетять. Два роки виглядував бузьків Є.О. Осадчук з села Іллінці Івано-Франківської області, терпляче ремонтував гніздо, яке сердито тріпало і розкидало зимові вітри. І птахи відгукнулись на турботу — порадували господаря, заселивши гніздівлю.

Побудовою штучних гніздівель можуть займатися не тільки

сільські жителі, а й мешканці міст. Важливо лише, щоб лелекам було де здобувати їжу.

Гніздівля — це штучна чи природна опора, на якій знаходиться гніздо. Штучні гніздівлі для білого лелеки можна влаштовувати на деревах, стовпах, житлових та господарських будівлях (рис. 12). В ролі основи для гнізда можуть виступати різноманітні готові предмети: колеса від возів і велосипедів, автомобільні шини, легкі металеві борони і т. п., а також спеціально збиті помости з дощок, гілок чи жердин або зварені з металевих частин. Такі споруди повинні мати діаметр близько метра. По краях їх бажано прибивати чи приварювати великі цвяхи, планки або прутики, які не дадуть розпадатися гілкам з гнізда.

На дереві така гніздівля може розміщуватися на зрізаній верхівці чи в основі товстої бічної гілки. Навколо неї треба обрізати всі гілки, що заважають підльоту. У найпростішому випадку можна обійтися навіть без додаткової основи для гнізда. Якщо дерево закінчується на верхівці розвилкою з кількох гілок, можна їх зрізати недалеко від розгалуження. Відрізки цих гілок довжиною з метр прибиваються поперек до сучків, що залишилися. На отриману таким шляхом раму зверху прибивають ще кілька гілок чи дощок, які й будуть платформою для гнізда. Те ж саме можна зробити і в основі однієї чи кількох бокових гілок.

К.М. Волков у Новгородській області багато років з успіхом використовував такий прийом. Розетку зрізаних гілок на верхівці дерева він стягував дротом. Обрізані кінці гілок складувались між сучків, що залишилися. Зверху ще покласти трохи хмизу — і штучне гніздо готове.

Штучну гніздівлю можна встановити і на стовпі. Для цієї мети краще використати спеціально вкопаний дерев'яний, бетонний чи залізний стовп. Приваблювати лелек на діючі опори електроліній чи зв'язку не слід. Вкопувати стовп у землю треба надійно, щоб він витримав тягар гнізда навіть у сильний вітер — метрів на півтора в землю. До дерев'яного стовпа основа для гнізда звичайно прибивається, до залізного чи залізобетонного — частіше приварюється. Можна зробити конструкцію, яка одягається на верхню частину стовпа. Найпростіший її варіант був запропонований природолюбамі під час проведення операції “Лелека” у Київській області. Два старих

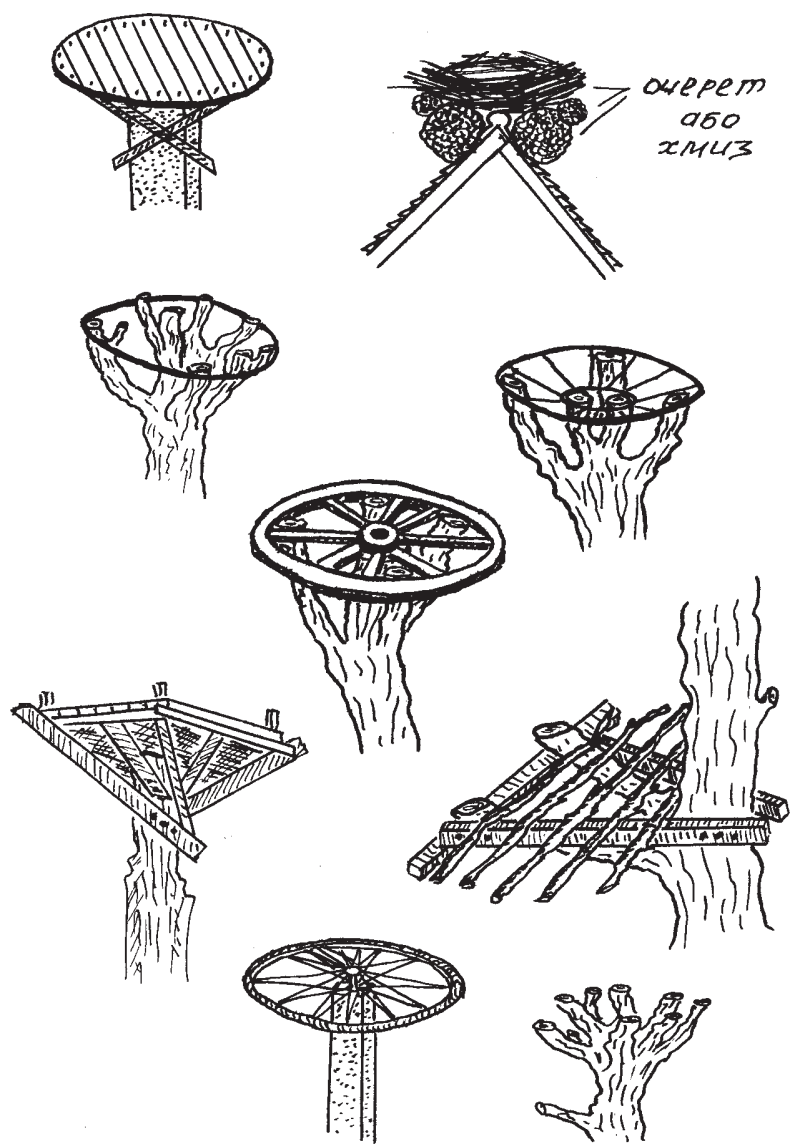

Рис. 12. Різні варіанти штучних гніздівель для білого лекеи

відра вставляються одне в одне. Між днищами пробиваються чотири отвори. В них вставляють хрест-навхрест дві міцні палки, до яких кріпляться гвіздками чи дротом основа для гнізда. Потім відра одягаються на кінець стовпа чи зрізаного стовбура дерева. Їх треба надійно прибити або прикріпити іншим способом.

Щоб лелека поселився у вас на сараї чи на будинку, можна перекинути через дах дві в'язки хмизу довжиною близько метра і діаметром з півметра. На них встановлюється основа для гнізда. Замість хмизу можна використати очерет, комиш чи соломку, а також великі поліна. Такі в'язки імітують солом'яний дах, де полюбляють селитися лелеки. Іноді вони влаштовують на них гнізда і без подальшої допомоги людини. Більш надійний спосіб — установка штучних гніздівель на особливих накладках на дах у вигляді козел (рис. 13). Такі конструкції успішно використовуються у багатьох країнах Європи. Їх роблять з міцних дерев'яних брусів довжиною близько 130 сантиметрів. Збиваються бруси хрест-навхрест, щоб вийшли довгі кінці в метр довжиною і короткі — близько 30 сантиметрів. Козла встановлюються на даху, а зверху прикріплюється гніздівля. Є й інші варіанти гніздівель на даху. Основу гнізда можна укріпити на своєрідній решітці з жердин, прилаштувати на даху колесо і т. д. Накладні гніздівлі бажано прив'язувати з обох боків даху вірвочками чи дротом, щоб їх не скинуло сильним вітром.

Роблять гніздівлі і на різних будівлях з плоским верхом — водонапірних баштах, напівзруйнованих старих будівлях, плоских дахах і т. п. Якщо є широка рівна площа, можна на ній одразу робити гніздо без додаткових пристосувань. Треба забезпечити лише, щоб гілки з нього не розпадалися. Для цього можна прилаштувати, наприклад, своєрідний бордюр із цеглин.

Тут ми розповіли лише про деякі способи побудови штучних гніздівель для лелек, взагалі ж вони можуть бути дуже різноманітними. Все залежить від конкретних умов, наявного матеріалу і вашої фантазії та можливостей.

Як і багато інших великих птахів, лелеки більш охоче займають старі гнізда, ніж будують нові. Так що, коли ви хочете привабити їх, потрібно не просто спорудити основу для гнізда, а зімітувати й саме гніздо. Голі платформи заселяються втричі рідше, ніж штучні гнізда на них. На основу кладуть шар 10—30 сантиметрів сухого хмизу, в середину — трохи сіна, трави, моху. Можна змішати все це з невеликою кількістю сухого

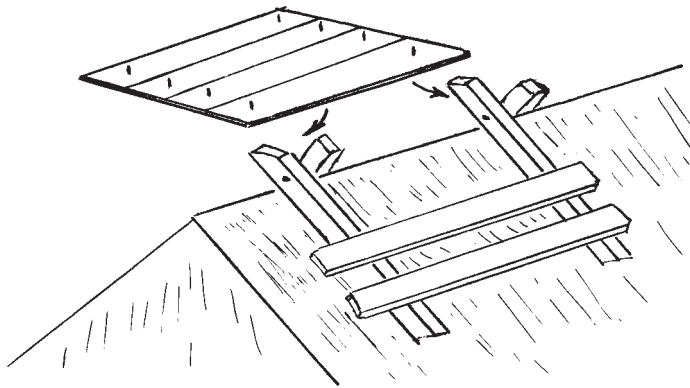

Рис. 13. Штучна гніздівля для встановлення на даху

коров'ячого чи кінського гною. Для полегшення спорудження гнізда, особливо на великій висоті, доцільно зарані заготувати кілька в'язок хмизу по довжині основи для гнізда, якщо вона прямокутна, або різної довжини, коли основа кругла. В'язки щільно укладають і прив'язують шпагатом чи тонкими мотузками. Дротом їх можна прикріпити тільки знизу, щоб птахи не поранили собі ноги.

Старі лелечі гнізда геть білі від посліду. Щоб ваша будівля більше нагадувала таку оселю, побризкайте "гніздо" вапном.

Штучні гнізда влаштовують також, коли треба поновити чи відремонтувати зруйноване природне гніздо на міцній ще опорі.

Побудова штучних гніздівель для білого лелеки — стара народна традиція. Тут не треба вченим винаходити щось особливе. Досить вивчити народний досвід. По цьому шляху ми й пішли. Одним із завдань операцій "Лелека" і "Рік білого лелеки" було вивчення гніздівель: які варіанти частіше влаштовуються людьми і що впливає на заселення їх лелеками. Виявилося, що три чверті всіх гніздівель влаштовуються на деревах. Значно рідше — на стовпах і зовсім рідко — на будівлях. Причому на дахах гніздівлі у західних областях України будують значно частіше, ніж у східних і центральних. В ролі основи для гнізда частіше всього використовується дерев'яний поміст, колесо з

воза чи велосипеда. Рідше роблять металеві опори. Лелеки найбільш охоче заселяють дерев'яні основи, металеві — трохи рідше. Охоче селяться вони також на зрізаних розвилках дерев. Автомобільні шини в якості фундаменту для житла птахи жалують не дуже. Де розміщена гніздівля — на дереві, стовпі чи даху — їм в принципі все одно.

А тепер давайте познайомимося з досвідом побудови гніздівель нашими природолюбам.

В.Т. Педченко з села Владиславка Київської області просто зрізав верхівку ясена так, щоб птахам було зручно влаштувати гніздо. Лелеки зразу ж і поселились. Тепер господар тільки періодично обрізає відростаючі навколого гнізда зелені пагони.

М.В. Беленко з села Мошни на Черкащині зрізав біля дороги тополю і прибив гвіздками кілька палок. Зверху поклав сухих гілок, моху, сухої трави і побризкав густим вапном. Вже через кілька місяців на гнізді красувалися п'ятеро лелечат.

Чоловік З.П. Щербини з Олексинців Чернігівської області на високому дереві зрізав верхівку товстої гіляки. Зверху прибив кілька великих палок у вигляді помосту. Далі лелеки гніздо добудували вже самі.

А ось як поступили І.Г. Михалюк з сином, жителі села Варивідки Хмельницької області. Якось вони помітили, що пара лелек зацікавилась обрізаним стволом ясена біля хати. Не гаючи часу роздобули велосипедне колесо, прикріпили його до трикутника із штахетин і міцно прибили на верхівку ясена. Між спиць колеса вплели тонкі ясеневі пагони так, що вони сантиметрів за 30—40 виступали за обід. Зверху поклали дрібних гілочок і соломи. *“Нам страшенно повезло, — розповідає Іван Григорович, — вже через годину один з лелек походжав по гнізду. Два дні були оглядини, а потім почалось будівництво. Ще не було закінчене гніздо, а птахи вже почали відкладувати яйця. Коли з'явилися пташенята, радість була не тільки нам, а й усім сусідам”*. А ще він дає кілька порад тим, хто захоче збудувати лелекам житло: *“Треба вибирати міцне дерево, надійно закріплювати штучну опору, тому що лелеки не терплять хиткості”*.

М.П. Рибаченко з села Коло-Михайлівка Вінницької області зрізав верхівку старої груші-дички, встановив колесо з воза, добре укріпивши його з усіх боків. На колесо поклав два об'ємки картоплиння і стебел кукурудзи. Чорногузи на цьому

гнізді виводять малят уже багато років підряд.

А ось яку історію повідала В.Г. Чайковська з села Трудове Донецької області. Через ці краї проходить східна межа поширення лелек. Як уже говорилося, вони розселяються далі на схід і з'являються у населених пунктах, де цих птахів ніколи не було. Своєчасна підтримка може значно полегшити і прискорити пернатим новоселам освоєння нових територій. Таку допомогу одержали чорногузи в Трудовому. *“У наше село перший рік прилетіли лелеки, — розповідає Валентина Григорівна, — радість була для всіх. Птахи почали будувати гніздо і перебрали для цієї мети всі стовпи від початку села до кінця, але нічого у них не виходило. Дув сильний вітер, і гілки падали. Ось тут і прийшли на допомогу люди. За ініціативою голови колгоспу зварили колесо і укріпили його на стовпі при в'їзді в село. На ньому й поселилися лелеки”*.

Житель села Старосілля на Житомирщині Н.С. Нишпал побудував лелекам цілий дім. *“Взяв товстого дроту, — пише він, — зігнув з нього коло, діаметр його був рівно метр. Зварив його електрозваркою, потім зварив коло поменше, яке насаджувалось на зрізану верхівку дерева. Потім з'єднав мале коло з великим цим же дротом і позварював. Вийшла споруда, схожа на великий кошіль. Заліз на дерево і вірьовкою підняв цю гніздівлю. Прикріпив її до стовбура трьома великими скобами. Всередині гніздівлю вистелив гілками і поклав добрий оберемок сухого пирію і трохи сухого гною”*. Першого ж літа лелеки вивели пташенят.

А ось у селі Томашівка Київської області біля школи вкопали великий бетонний стовп, на верхівці якого було укріплене старе колесо з воза. На жаль, на цьому все закінчилося, гілки покладені не були, і лелекам така гніздівля не приглянулась. Пустує й шикарна будівля на дерев'яному стовпі біля дороги у Лисянському районі на Черкащині. Одинокі стоячі голі платформи можна побачити в багатьох місцях. Якби на цих гніздівлях були зімітовані гнізда, лелеки скоріше прилетіли б до них. Це досить важливий фактор, але й голі помости можуть займатися птахами. Наприклад, у місті Кролевець на Сумщині платформа на верхівці сухого дерева сиротливо бовваніла більше десяти років. Але зрештою чорногузи все ж поселилися.

В.П. Яременко з села Запруддя Київської області у своїй замітці в газеті “Сільські вісті” так писав про історію поселення

лелек у себе на садибі: “Прочитав у “Сільських вістях” інформацію “Операція “Лелека”, де радили, як зробити гніздо для птахів. Вкопав стовпчики з металевою перетинкою — і чекаю. Весною лелеки помітили їх, кружляли, навіть сідали. Але гніздо чомусь не клали. Перечитав ще раз інформацію і зрозумів свою помилку: треба на стовпчиках викласти з хмизу основу для гнізда діаметром 1,5 метра, побілити вапном по колу. Так і зробив. Вже через три дні в гніздо сіла пара”.

В.Х. Чернявський із села Мошорине Кіровоградської області зварив із смуг заліза обід з перетинками діаметром близько метра і встановив його на стовп. На стовпі зробив металічну зварну гніздівлю у вигляді каркасу з товстого дроту і А.О. Коробов з Новошрамківки Черкаської області. Біля гнізда він прилаштував ще й своєрідну “поличку” — сідало для птахів. Причому однією гніздівлею Анатолій Олександрович не обмежився, а збудував ще три в Новошрамківці і сусідніх селах.

А А.І. Серга з села Козлів на Київщині влаштував лелекам цілий гуртожиток. Він вкопав біля болота стару бетонну електроопору і встановив зверху металічну зварну конструкцію, а потім прилаштував ще три гніздівлі нижче на бокових залізних брусах. Щоправда чорногузи заселили лише одну гніздівлю, інші залишились пустими. Але хто знає, можливо тут з часом утвориться ціла лелека колонія. Такі випадки відомі.

У П.Т. Вербила в селі Заброне Житомирської області лелеки жили на солом’яному даху будинку 20 років. Але ось прийшов час перекривати хату. Павло Тимофійович зварив високу трубу, викопав яму біля будинку і забетонував її, встановив трубу. На ній зварив залізний круг, поклав зверху гілок із старого гнізда. Після того вже багато років лелеки виводять пташенят у новій добротній оселі.

Т.М. Косуха з села Богдани Київської області поселив лелек у себе на солом’яній покрівлі сараю. Він укріпив на ній два снопи очерету діаметром близько метра. Далі птахи збудували гніздо вже самі. П.М. Мотляк із міста Калуша Івано-Франківської області на шиферному даху сараю приладнав дерев’яну накладку у вигляді козел, на якій була встановлена дерев’яна гніздівля та гніздо з гілок.

В селі Кольчине на Закарпатті Ф.І. Гедеон з учнями сільської школи спорудили гніздівлю на трубі будинку. До димоходу

прикріпили дротом кілька жердин, на яких встановили поміст. Через кілька днів птахи вже повним ходом тягали в нове житло гілки.

Як бачимо, можуть бути десятки варіантів успішного приваблювання лелек на гніздування. Головне при цьому — мати бажання допомогти птахам і дотримуватися деяких мінімальних вимог.

ПЕРЕМІЩЕННЯ ЖИТЛОВИХ ГНІЗД

Необхідність переміщення гнізд виникає, коли вони знаходяться в невідповідних для цього місцях, там, де повинні проводитися будівельні роботи, якщо є загроза їх падіння і т. п. Перенос житлових гнізд — дуже клопітна справа, яка не має до того ж стопроцентної гарантії успіху. Тому, якщо є можливість відтягнути, скажімо, ремонт даху чи якимось тимчасово укріпити гніздо, що знаходиться в аварійному стані, переміщення його краще всього зробити вже після вильоту пташенят. Перенос гнізд з пташенятами треба робити лише в разі крайньої необхідності.

Переміщення проводиться в кілька етапів:

- побудова недалеко від старого гнізда нового, його треба зробити за кілька днів, щоб лелеки звикли до нової будівлі;
- вилучення пташенят із старого гнізда;
- зняття старого гнізда, це треба робити обов'язково і одразу ж;
- посадка пташенят у нове гніздо.

Оптимальний вік пташенят для переміщення гнізда — 2–3 тижні. Кладка та маленькі пташенята можуть бути залишені батьками. Якщо ж вони й повернуться, то не швидко, тому залишається небезпека загибелі яєць чи пуховиків від переохолодження. Дорослі пташенята можуть вистрибнути з гнізда при турбуванні. Крім того, вони вже вільно ходять по гнізду, а оскільки нове житло їм ще не знайоме, є ризик падіння з нього. Заново збудоване гніздо повинно знаходитися якомога ближче до старого, але в окремих випадках удавалось пересадка навіть на відстань до 200 метрів. Переміщення виводка з зрозумілих причин не можна проводити за негоди — сильний вітер, дощ, холод.

Випадки успішного переселення лелек також можна знайти в народному досвіді. У дворі Д.І. Корнійчука з села Оратів на Вінничині ці птахи гніздилися споконвіку. *“Їх пам’ятав ще батько мого батька, — розповідає він. — Раніше гніздо було на хліві. Він критий соломною, тому дах через кілька років доводиться перекривати. Саме тоді, коли в черговий раз треба було робити ремонт, у гнізді знаходилися маленькі пташенята. Ми задумалися — як бути? А потім вирішили перенести гніздо на стару грушу, що росла на городі. Ми на ній зрізали верхівку і одягли колесо від воза. Зверху поклали гілочок і трохи соломи. Вилізли на хлів, забрали лелечат у мішок і перенесли на грушу. Старі чорногузи довго кружляли над гніздом, потім все-таки сіли на нього”*.

ЗАХИСТ ЛЕЛЕК НА ЛІНІЯХ ЕЛЕКТРОПЕРЕДАЧІ

Молодий лелека вперше залишив гніздо і піднявся на не зміцнілі ще крила. Довго летіти не зміг і присів відпочити через декілька десятків метрів. Але ось місце для відпочинку птах вибрав невдало: примостився на верхівці опори високовольтної лінії. Не встиг він знову розправити крила, як зачепив дроти. Струм у тисячі вольт пішов через тіло в землю. З обвугленими ногами упав він вниз...

“Біда з лелеками. Убиваємо ми їх. Тисячами убиваєм майже щоденно літом. У чому провинився гордий птах перед нами? Якось у серпні пройшов я під електричною мережею на протязі кілометрів восьми і знайшов 13 мертвих лелек. Лежать вони біля опор електролінії. Птах сідає на верхівку опори, зачіпає крилом провід і — смерть”. Такий лист прийшов на кафедру зоології Київського університету від О.І. Гришка з міста Хмільника Вінницької області.

А ось ще рядки з листів.

“У цьому році прилетіли два лелеки, у них з’явилося четверо пташенят, — розповідає Віталій Воринко, учень із села Демічеве Закарпатської області, — але вижили тільки два з них. Одне загинуло ще маленьким, друге під час свого першого польоту заплуталося в електричних дротах. І так у нас кожен рік гине по одному молодому лелеці”.

Про свої марні спроби хоч якось допомогти птахам написав А.Р. Діденко з села В'язівка на Черкащині: *“Метрах в ста від гнізда проходить лінія високої напруги, стоїть трійник-відводок на завод залізобетонних конструкцій. З ізолятора на ізолятор перекинута перемичка. Старі птахи не літають на опору, а от молоді сідають і гинуть. Таке було три роки підряд: виводиться по четверо пташенят і двоє з них гинуть на електроопорі. Звертався я в первинну організацію товариства охорони природи. Вислухали — і нічого. Написав в редакцію районної газети. Все одно ніяких змін. Звертався в РЕМ. Там теж не захотіли завдавати собі клопоту”*.

В селі Скоморохи Житомирської області, як повідомляє В.Ф. Гаврилюк, щороку гине 1–2 молодих лелеки на стовпі електролінії біля гнізда. А школярка Люба Гойда з села Імстичеве на Закарпатті виявилася свідком загибелі одразу семи лелек в електричних дротах.

Із збільшенням енергомережі електричні стовпи перетворилися у справжній “електричний стілець” для багатьох пернатих. Вчені підраховали, що в колишньому СРСР електролінії становили загрозу для 300 видів птахів. Гинуть на них навіть шпаки і голуби. Але найбільша небезпека, звичайно, для великих птахів — лелек і хижаків. Наприклад, для степового орла загибель на електролініях у степах Росії і Казахстану — одна з головних причин низької чисельності.

Власне кажучи, проблема “птахи і дроти” не нова. Ще в 1869 році з'явилася стаття “Телеграф як ворог перелітних птахів” німецького лісівника і орнітолога-аматора Гебеля, який працював в Умані. Вже невдовзі після появи перших телеграфних ліній об їх дроти стали розбиватися перелітні птахи, що мігрують вночі. Проводів у темряві не побачиш, та пернаті й звикли, що нічого їм не заважає вільно літати. Але в ті роки і птахів було багато, і проводів мало, так що випадки загибелі не викликали ні в кого особливого турбування. Навпаки, стали підбирати під дротами мертвих птахів для наукових цілей. Так, до речі, була спростована плітка про те, що деркач і перепел “ходять до Африки пішки” — знаходили птахів, що розбилися в польоті.

Нестримний натиск технічного прогресу проявився не тільки на землі і воді, але й у повітрі. Електричні, телефонні, телеграфні лінії посмугували всю поверхню планети. У німецькій мові навіть

термін з'явився — “Verdrahtung”, який можна перекласти як “задротіння”. Ось цей самий “фердратунг” і зіграв фатальну роль для білого лелеки. За підрахунками орнітологів, у Західній Європі на частку електроліній припадає близько 70 % всіх випадків загибелі лелек. У Польщі, за даними З. Якубця, — майже 75 %. В Україні ця цифра не набагато менша — 64 %. З них 80 % загинули на опорах електроліній і 20 % — розбилися об дроти. Найбільшу небезпеку електролінії становлять для молодих погано літаючих птахів. Нерідко вже перший виліт стає для них останнім. Як показали дослідження, у ФРН 84 % загинилих на електролініях лелек — молоді птахи, з них 44 % — закінчили свої дні в околицях гнізда, де з'явилися на світ. Значну небезпеку становлять електролінії і під час міграцій. У Болгарії восени перелітні зграї лелек нараховують вже тисячі птахів. За свідченням Д. Нанкінова, коли вони перетинають район з густою електричною мережею або зупиняються там на ночівлю, можуть гинути одразу десятки птахів тільки з однієї такої зграї. Найбільше гине молодих лелек, які ще не стикалися з “електричним монстром”. Причому з роками кількість загинилих чорногузів невпинно збільшується.

На магістральних електролініях у сотні тисяч вольт птахів гине мало. Відстань між проводами на опорах у них така, що навіть великі види не можуть їх зачепити. До того ж такі лінії при короткому замиканні відключаються. Підприємства енергомережі зазнають при цьому великих збитків і, природно, в першу чергу забезпечують такі лінії відлякуючими і захисними пристроями. Лінії напружено до 20 кіловольт не відключаються, тому й увагу на них енергетики звертають в останню чергу. А саме лінії в 10–30 кіловольт і становлять найбільшу небезпеку.

Лелеки використовують опори електроліній як місця відпочинку і ночівлі. Особливо часто вони сідають на них там, де нема великих дерев з голими верхівками. А в степовій місцевості — стовп так і взагалі практично єдине зручне сідало. Іноді в післягніздовий період доводиться бачити щось на зразок шеренги почесної варті — на протязі сотень метрів а то й кілометра — двох на кожному стовпі сидить по лелеці.

Найбільшу загрозу лелекам становлять траверси зі стоячими ізоляторами — птах сідає на траверсу і виявляється “віч-на-віч” з проводами. А присівши відпочити, чорногуз звичайно ж хоче почистити дзьоб. Для цього нібито всі умови — під

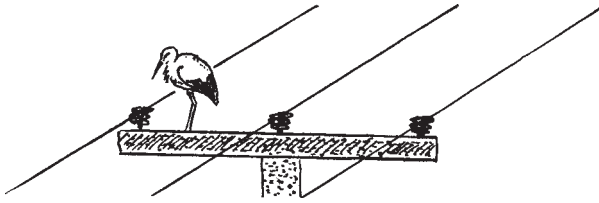

Рис. 14. Траверси із стоячими ізоляторами найбільш небезпечні для лелек

самим носом ізолятор. Вже через мить птах з обвугленим дзьобом і лапами валяється на землі. На оголовках стовпів із стоячими ізоляторами відмічено більше половини всіх випадків загибелі лелек на опорах електроліній. Звисаючі ізолятори набагато безпечніші для птахів (рис. 14).

Лелека — вид з мало маневреним ширяючим польотом, тому йому важко розминатися з проводами, особливо небезпечні вони для молодих птахів. Наслідок нальоту на дроти як правило серйозні травми: переломи крил, ніг, пошкодження внутрішніх органів і т. д. Частіше всього така пригода закінчується кінцем смертю птаха.

Що треба робити? Як допомогти птахам? Ці питання часто задають природолюби. Тривожитися є від чого. Лінії електромережі — головна загроза нашим лелекам, і захист від загибелі — одне з першочергових завдань по охороні їх.

Оголовки зі стоячими ізоляторами, особливо з трикутним розміщенням проводів, треба по можливості замінити іншими, більш безпечними для птахів. Можна також заізолювати дроти

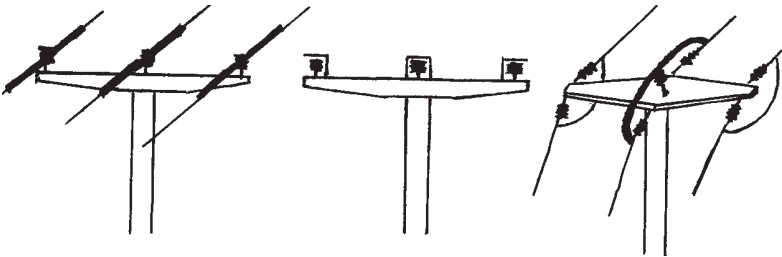

Рис. 15. Захист лелек від ураження струмом на ізоляторах

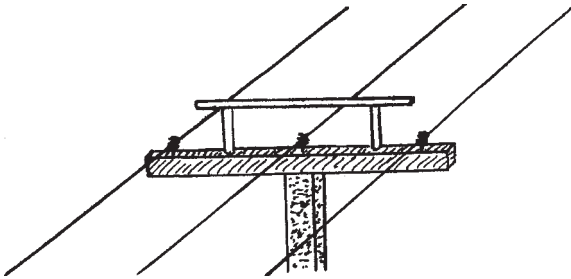

Рис. 16. Сідала над дротами для птахів

на півметра-метр від ізолятора або встановити захисні кожухи з ізолюючого матеріалу навколо них (рис. 15). Здійснити це на великому протязі електроліній зараз, на жаль, не реально, але, принаймі, зробити безпечними опори, на яких постійно гинуть птахи, цілком можливо. У першу чергу треба звернути увагу на стовпи біля гнізд. Всілякі дротяні петлі, перемички над траверсами також слід заізолювати. Добрі результати дає також установка спеціальних заізольованих сідал вище ізоляторів (рис. 16).

А взагалі потрібна зміна самої “стратегії” роботи енергетиків. У США не дозволяється введення в експлуатацію нових електроліній, якщо вони не обладнані птахозахисними пристроями. У нас же такі засоби якщо й використовуються, то ефективність їх вкрай низька. У той же час і за кордоном, і в колишньому СРСР були розроблені досить ефективні конструкції. У США, наприклад, установка на 2 % стовпів ефективних відлякуючих пристосувань зменшувала загибель орлів на 98 %.

І в СРСР, і в Україні до останнього часу йшли шляхом установки на траверсах перешкод — різноманітних пристроїв типу металічних штирів, пучків дроту і т. п. Вони заважають птахам вільно сідати на траверсу. Але, як показали дослідження орнітологів, у багатьох випадках це тільки погіршило ситуацію — загибель птахів зросла на 30-60 %. Справа в тому, що вони все одно намагалися прилаштуватися в улюблених місцях, а обходячи перешкоди, неминуче зачіпали струмопровідні частини. Тому найбільш перспективним варіантом було визнано суміщення перешкоджаючих посадці пристроїв з відволікаючими

сідалами. Установка відволікаючого сідала над верхнім ізолятором знижувала загибель хижих птахів вдвічі, навіть без прилаштування перешкод.

У московському ВНДІ охорони природи і заповідної справи було розроблено птахозахисний пристрій з відволікаючого сідала над верхнім ізолятором і установки на кінцях траверс перед діючими по одному "холостому" ізолятору, діаметр якого більший за ширину траверси. Такі ізолятори блокують її кінці, не перешкоджаючи в той же час птахам сідати на внутрішні безпечні частини (рис. 17). Ця конструкція показала свою ефективність для захисту хижих птахів, але може допомогти й лелекам.

Ще більш ефективні, ніж прості перешкоди, відлякуючі пристрої. Але вони й дорожчі. У багатьох країнах використовують кулі із шматочків дзеркал. Під променями сонця вони дають яскраві спалахи світла і лякають птахів. Наприклад, у Росії був розроблений пристрій для запобігання гніздування на опорах ЛЕП далекосхідного лелеки (він теж став "індустріалізуватися"). Це куля 40–50 сантиметрів у діаметрі з наклеєними на поверхню дзеркальними пластинками. До неї приклеюються також дві лопаті, які обертають під вітром підвішену на тросі кулю. Харківський інженер В.І. Якименко сконструював пристосування у вигляді ізолятора, в якій вмонтовані металеві пружинки. Сідаючи на нього, птах отримує слабкий нешкідливий удар струму і летить геть. А розроблений у ВНДІ природи захисний пристрій, який поєднував відлякуючий ефект і безпечне сідало, дозволив добитися зниження загибелі

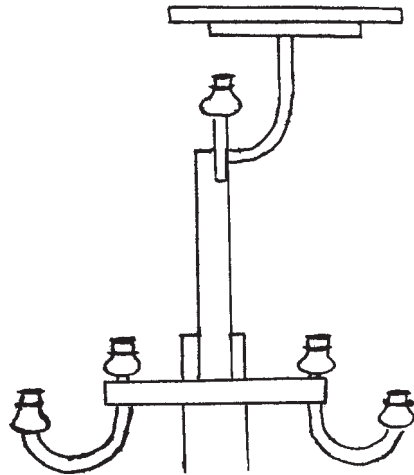

Рис. 17. Захисний пристрій, який поєднує відволікаюче сідало і блокування ізоляторів з проводами

хижих птахів у місцях, де він використовувався, на 90 %.

Захист лелек від нальоту на дроти ґрунтується перш за все на тому, що їх роблять більш помітними для птахів. У місцях, де проводи становлять небезпеку для чорногузів, наприклад, коли електролінія проходить між гніздом і кормовими угіддями, на дротах можна укріпити яскраву спіральну стрічку, вимпели, що майорять на вітрі. Дуже ефективним виявилось підвищення на дротах вирізаних з картону чи пластмаси силуетів хижих птахів. Такі силуети та ще з яскравими червоними очима знижують смертність птахів на проводах на 60 %. У країнах, де лелека став уже великою рідкістю, ідуть навіть на те, що біля гнізд замінюють повітряні електролінії підземними кабелями. Це звичайно найбільш радикальне вирішення проблеми, але для нас, на жаль, мало придатне — і через економічні причини, і завдяки високій чисельності лелек — доведеться взагалі перейти на кабель. Але в окремих випадках можна рекомендувати і такий засіб.

ДОПОМОГА ЛЕЛЕКАМ, ЩО ПОТРАПИЛИ В БІДУ

При настанні зтяжної негоди лелекам стає все важче вигодувати потомство, особливо якщо пташенят багато. Тоді звичайно частина їх викидається чи навіть поїдається батьками. Допомогти птахам можна підгодівлею. Пташенята з перших днів беруть їжу самі з дна гнізда, куди їй відригують батьки, тому “гостинці” можна класти при допомозі довгої жердини прямо до лелечої оселі. Іноді обладнують навіть спеціальну “годівницю” де-небудь на підвищеному місці, наприклад, на даху гаража чи сараю. Їжею для лелек можуть слугувати різні м’ясні відходи, дощові черви, свіжа чи морожена риба, комахи, жаби, дрібні гризуни і т. п. Не можна птахам давати нічого солоного. Датський рибалка Ф. Нільсен став підгодувати рибними відходами лелече сімейство, що жило неподалік від його будинку. Він привчив птахів навіть до того, що вони прилітали на його свист. Це був сигнал, що “обід вже на столі”.

Підгодівля може мати велике значення і весною, коли після прильоту чорногузів раптово повертаються холоди. На замерзлих

водоймах і засніжених луках щось їстівне знайти важко. Весна 1987 року була суворою і важкою для птахів. *“Коли випав сніг і вдарили морози, — розповідає І.К. Яцюк з села Кривчунка Черкаської області, — лелеки на добу залишили гніздо і відлетіли. Але скоро повернулися змучені і голодні. Ми винесли їм на город варену порізану картоплю і шматочки м'яса. Спочатку боялися їсти, потім освоїлися”*. Немало неприємностей завдала птахам і холодна затяжна весна 1995 року, яка настала після теплих днів. Просто пізня весна не страшна, небезпечне раптове повернення холодів.

Іноді буває, що у період гніздування один із птахів пари гине. Якщо це трапилося під час насиджування кладки, вона приречена. Насиджуючому лелеці треба відлучатися для годівлі, а яйця в цей час захолонуть. Тому, якщо є така можливість, кладку краще всього забрати і покласти під висиджуючу яйця курку чи качку. У лелеки, що залишився, ще є шанс утворити нову пару. Коли ж він буде продовжувати безплідне насиджування, починати “нове життя” буде вже пізно. У випадку, коли нова пара утворюється на тому ж гнізді, яйця все одно будуть скоріше всього викинуті новим “господарем”. Після вилуплення пташенят, їх поміщають під червону лампу, яка дає температуру близько 30 градусів або, при відсутності такої, залишають під квочкою. У перші тижні годують лелек кожні 2—3 години. Про їжу вище вже говорилося, але пташенятам потрібні тільки свіжі харчі. Повернути таких лелечат у природу можна підсадивши їх у гніздо з малою кількістю пташенят такого ж віку. Якщо один з батьків загинув під час вигодовування малят, подальша їх доля залежить від віку. Маленьких пташенят, молодших 3 тижнів, дорослі птахи повинні часто обігрівати, тому їх також краще забрати і, нагодувавши, пересадити в інше гніздо. Доросліших лелечат може вигодувати і один птах, але бажано організувати підгодівлю.

Цікавий випадок трапився в селі Новопетрівці біля Києва. Про це розповіла І. Галінська в газеті “Комсомольское знамя”. На садибі сім'ї Гридневих було лелече гніздо. Того літа черногузи вивели чотирьох пташенят. *“Ішли дні, малята підросли, набиралися сил. Але на початку липня чиясь жорстока рука вбила одного з птахів. Другий покинув гніздо, залишивши вже майже дорослих, але зовсім ще безпомічних, не вмючих літати пташенят. Сім'я Гридневих вирішила допомогти*

малюкам. Годували їх мороженою рибою, вареною картоплею. Сусідські хлопчачки нерідко приносили лелечатам жаб. Молоді птахи швидко звикли до своїх нових годувальників і зовсім не боялися людей. Наближалася осінь, але лелеки не вмгли ні літати, ні добувати собі їжу. Щоб крила птахів окріпли, Володимир Семенович намагався підкидати лелечат, примушуючи їх хоча б трохи пролетіти. Але лелеки не те, що в зграю, а навіть з двору виходити боялися. Гридневи вирішили поступово спробувати привчити вже зовсім домашніх птахів виходити в поле. Воно починалося неподалік від будинку. Спочатку лелеки йшли за людьми, а на полі їх пригощали чим-небудь смачненьким. Поступово звикли до таких подорожей, перестали лякатися. Іноді навіть самі зважилися кидати своє подвір'я. А одного разу, коли господарів не було вдома, на поле спустилася велика зграя білих лелек. Вони оточили молодих птахів і злетіли разом з ними. Зграя поволі потягнулася на південь”.

Саша Ципко, учень 3 класу з села Пісочного на Волині, разом з братом Олегом підібрав викинуте з гнізда лелеченя. “Воно було маленьке і безпомічне, — розповідає Саша, — животик зовсім голий, а крильця, спинка, шия вкриті м'яким пушком. У великому кошику ми зробили гніздо для лелеченяти і почали за ним доглядати. Ловили жаб, ходили на рибалку, приносили коників. Допомагали годувати маленького ненажеру всі діти нашої вулиці. Тепер наш лелека дорослий, але в теплі краї не відлетів, залишився зимувати у нас. Літає по всьому селу, навідується до мене в школу. Любить дітей. Коли учні підуть у поле на роботу, лелека чимчикує за ними слідом. А ми йому в гостинець намагаємося спіймати жабку”.

Не пройшов мимо пташиної біди і І.М. Бурденюк з села Баговиця Хмельницької області: “На полі я знайшов пораненого лелеку. У нього була пошкоджена кінцівка і перебите крило. Птахові подали необхідну медичну допомогу. Спочатку він не довіряв людям, а пізніше став просто ручним. Ночував лелека в курнику разом з курами. Їжу брав просто з рук. Учні сільської школи носили йому черв'яків. Восени лелека відлетів на південь”.

Чорногуза з перебитим крилом врятував С.М. Василюшин з міста Сміла на Черкащині. “Жив лелека у мене півтора мі-

сяця на подвір'ї, — пише він, — годував я його свіжою рибою. З рук лелека їжу не брав, а коли порубаю і кину в миску — охоче все з'їдає. Потім я віддав його в підсобне господарство ОРСУ, де він прожив три роки”.

У селі Руські Комарівці на Закарпатті сім'я лелек жила на шкільному димоході, в гнізді було троє пташенят. І ось одного разу під час бурі димохід розвалився, одне з лелечат опинилося на землі. Забрав його додому учень Сергій Андріканич. Назвав маля Ваською. Ноги у птаха були дуже травмовані, і Сергій змащував їх бальзамом. протирав одеколоном. Васька швидко подружився з домашніми птахами і навіть з собакою. Прожив він у Сергія півтора місяця, а потім відлетів.

Цікаву історію повідав І.Г. Ткаченко з Чернігова: “Раніше я жив на виселку Падусівка, неподалік був ставок. Якось бачу — мимо хати діти несуть лелеку. Виявилось, що в нього кровоточило крило — птахи билися в повітрі. Я забрав лелеку, змазав йодом рану і забинтував крило. Дітей попрохав, щоб вони принесли риби з річки. На другий день я відніс лелеку до ставка, і він пішов до води ловити всіляку живність. Залишив його там і хотів смерком забрати додому. Але вечором чорногуз мене випередив. Сам прийшов до мого двору і почав клекотіти дзьобом біля хвіртки. Я відкрив — лелека одразу ж пішов на своє улюблене місце біля собачої будки, там він влаштувався на ніч. Вранці, як розвиднілося, я почув клекіт лелеки знову. Він уже стояв біля хвіртки, ніби просив його випустити. Так він і ходив щоденно годуватися до ставка, а вечором повертався додому. Всі сусіди вже добре знали його і обов'язково відкривали хвіртку, коли чорногуз стояв біля неї. Так і жив мій лелека мов домашній птах з весни і до самої осені. На початку вересня почав робити обльоти, все далі й далі. А одного разу пішов до ставка і піднявшись на крила полетів. Більше ми його не бачили”.

У селі Курному на Житомирщині буря скинула гніздо з п'ятьма лелечатами. “Один загинув, четверо залишилися живі, — описує житель села І.О. Кравчук, — учень шостого класу Коля Лисюк організував хлопців, зробив нове гніздо і посадив туди вцілілих пташенят”. Лелеки вигодували своїх дітей, але одне з пташенят мабуть при падінні отримало серйозну травму і не змогло літати. Врятували його також школярі. Лелеча жило на подвір'ї з качатами, їло те, що давали качкам.

В.І. Болячку з села Осівці Тернопільської області діти принесли лелеку, підстреленого горе-мисливцем. Його дружина, Олександра Миколаївна, працювала ветеринарним фельдшером і допомогла вилікувати птаха. Але лелека залишився інвалідом — не зміг літати. Наближалася зима, і птаха вирішили залишити вдома. *“Назвали його Бозулою, — розповідає Василь Іванович. — Він уже другий рік живе в нашому господарстві. Дружить з домашніми птахами, котами і навіть собакою. Кожен день, особливо влітку, а коли тепло — то й взимку, ходить на прогулянки. Додому повертається завжди акуратно. Захоче їсти — підходить до дверей нашого будинку і просить”*.

Випадки зимівлі лелек у людини не така вже й рідкість. Звичайно це птахи, що з якихось причин не відлетіли на південь — поранені, хворі, ослаблені. Часто залишаються зимувати і врятовані людьми чорногузи, навіть якщо можуть літати.

У місті Мостиська Львівської області два бузьки впали в смолу асфальтового заводу. Одного забрали люди, другий прийшов у двір до С.А. Малаховського. Птаха двічі довелося відмивати з пральним порошком. Невдовзі лелека очухався, збирав їжу на городі, не відмовлявся й від частування. Ночував у хліві з поросям. Зимувати птах залишився у людей.

У К.М. Маслової з селища Поліське Київської області перезимував лелека, який поранив крило об електричні дроти. *“Восени у нас за городами на луках ходив молодий бусол, — згадує Клавдія Миколаївна. — Ми здивувалися, адже всі його родичі давно відлетіли, а він залишився. Мій син-четверокласник підійшов до птаха, і той спокійно дався йому в руки”*. Лелеці змазали рану на крилі, тримали його в літній кухні, поки не одужав. Спочатку він довго відмовлявся від їжі, але потім звик до господарів і їв все, що давали. На зиму його забрала до себе сусідка-пенсіонерка. Жив птах у сараї з курами, а під час сильних морозів його забирали в дім під піч.

Звичайно, далеко не в усіх випадках все закінчується настільки благополучно, особливо якщо лелека серйозно поранений чи хворий. Та навіть коли він і вижив, далеко не кожному по силах тримати великого птаха вдома. Н.П. Микулич з міста Пирятина Полтавської області звернулася в дружину охорони природи Київського університету з проханням прилаштувати лелеку, що жив у неї. Утримувати його старій жінці було вже

важкувато. Довелося Володимиру Родіоновському перевезти чорногозу в Київський зоопарк.

В Україні є кілька зоопарків. Крім Києва, є вони в Харкові, Одесі, Миколаєві, Мені Чернігівської області тощо. Можна передавати птахів у зоопарки, але дати притулок всім знедоленим лелекам вони, звичайно ж, не зможуть. Крім того, не слід забувати, що це не пансіонати для “братів наших менших”. Робота вітчизняних зоопарків спрямована перш за все на демонстрацію тварин відвідувачам, тому поранені, хворі птахи, які не мають експозиційної цінності, не завжди будуть охоче прийматися.

Варто подумати про створення своєрідного центру, який би займався наданням допомоги пораненим і хворим лелекам, та й іншим тваринам. За зразок можна взяти хоча б знаменитий “Лелечий двір” Хрестофа Каца у Східній Німеччині. У нас така “пташина лікувальня” могла б утримуватися на кошти спонсорів, природоохоронних організацій, добровільних пожертв. Вона може бути створена на базі одного з зоопарків, еколого-натуралістичних центрів (колишні станції юннатів) чи навіть самостійно. На перших порах обслуговувати такий центр могли б один орнітолог і один ветеринар при допомозі громадськості.

Якщо ви знайдете хворого чи пораненого лелеку, краще одразу ж звернутися до ветеринара. Він зможе подати кваліфіковану допомогу. Але якщо такої змоги нема, можливо наведені нижче рекомендації, які базуються на досвіді роботи німецьких орнітологів, допоможуть врятувати птаха.

Якщо лелека знаходиться в шоці, йому вводять норадреналін, глюкозу, кардіазол. Його треба влаштувати в спокійне затемнене приміщення. Від спроб нагодувати твердою чи рідкою їжею слід утриматися, оскільки є загроза задушення. Відкриті рани промивають перекисом водню чи розчином марганцівки, потім вводять антибіотики всередину або присипають рану порошком стрептоциду. Краї її обробляють йодом чи зеленкою. Якщо птах паралізований, наприклад, при враженні струмом, не спішіть його усипляти. Треба протримати його під спостереженням 1–2 тижні. У багатьох випадках за цей час приходить одужання. Лікують таких лелек вітаміном В₆.

Частіше всього природолюбам доводиться мати справу з переломами. Відкриті переломи крила з випинаючими кістками,

розривами м'язів, нервів закінчуються ампутацією. Якщо шкіра мало чи зовсім не пошкоджена, накладають шину або міцно прибинтовують крило до тіла. Причому чим краще забезпечена нерухомість крила, тим більше шансів, що кістки зростуться правильно і функції його відновляться. Відкриті переломи ніг також кепсько заживають. Через погане забезпечення кров'ю кінцівка може поступово відмерти. Для кращого зростання кісток важливо давати лелеці препарати кальцію.

ОПЕРАЦІЯ “ЛЕЛЕКА”

Як допомогти чорногузам? Це питання поставила дружина по охороні природи Київського університету у 1985 році. Перш за все необхідно було розбудити громадськість, привернути її увагу до проблем “птаха щастя і миру”. Але й цього малувато. Треба було зробити так, щоб він знову став бажаним гостем на садибі селянина. Тоді і виникла ідея зайнятися відродженням давньої народної традиції побудови штучних гніздівель для білого лелеки.

Щоб залучити населення, треба було організувати якусь широкомасштабну акцію. Набагато важче виявилось пробудити інтерес до побудови штучних гніздівель. З’явилася ідея використати матеріальне стимулювання: виплачувати премію за кожен заселену гніздівлю. Саме вона й лягла в основу проведення у Київській області операції “Лелека”. Дружину підтримали Київська обласна організація Українського товариства охорони природи, взявши на себе фінансування, і кафедра зоології університету.

Перш за все восени 1985 року члени студентської дружини провели опитування населення у кількох районах області. Виявилось, що з 611 опитаних більше половини не знали, як привабити лелек на гніздкування, а третина не бажала мати гніздо в себе на даху. Дві третини опитаних не змогли пригадати жодного повір’я, прислів’я, поговірки чи легенди, що пов’язані з чорногузами. І це при тому, що білий лелека — один з найбільш популярних у народі птахів. Зате близько 15 відсотків згадали про випадки розорення гнізд. Ці невтішні результати опитування показали необхідність тривалої і зосередженої

пропагандистської роботи. Вона й стала наступним етапом операції “Лелека”.

По всіх районних газетах області було розіслано інформацію про проведення операції, де вказувалися її умови, способи побудови штучних гніздівель, адреса оргкомітету. Публікувалися статті і в обласних та міських газетах. Обласна молодіжна газета “Молода гвардія” та дві районки вели довготривалі газетні акції, публікуючи матеріали про лелеку майже щомісячно. Були випущені і розповсюджені інформаційна листівка та плакат. Всього ж тільки за 1986 рік опубліковано понад 70 матеріалів у газетах. Крім того, були виступи по обласному і районному радіо, республіканському телебаченню, студенти читали лекції в сільських школах.

Повідомлення про заселені гніздівлі, які незабаром почали надходити, перевірялися членами дружини по охороні природи на місцях. За рік оргкомітет операції отримав більше 120 листів. 19 учасників були нагороджені грошовими преміями, ще 31 — грамотами Українського товариства охорони природи. Серед премійованих — тваринник Т.Г. Синяченко з села Аркадіївка, шофер М.Я. Бондар з Воронківки, директор Фастівської станції юннатів В.О. Дмитренко та інші. Операція “Лелека” проводилася на протязі 5 років. Щороку виплачувалося по 10-15 премій.

Треба сказати, що більшість її учасників взялися за допомогу лелекам зовсім не заради того, щоб отримати винагороду. Частина навіть не повідомляла про свій успіх, тому кількість збудованих і заселених гніздівель була фактично більшою. Про них потім дізнавалися з газетних заміток чи розповідей.

Восени 1986 року було проведене повторне опитування населення у тих же селах, що дозволило оцінити ефективність пропагандистської кампанії. Зібрано також чимало важливої наукової інформації.

РІК БІЛОГО ЛЕЛЕКИ

Операція “Лелека” досить швидко “вихлюпнулась” за межі області. Була публікація в газеті “Сільські вісті”, виступ по республіканському телебаченню. Та й чутки поширювалися в різні боки. Стали надходити листи з

інших областей України. З 1987 року подібна операція почала проводитися в Івано-Франківській області, а пропагандистські кампанії без виплати премій також у Чернігівській, Одеській, Харківській і деяких інших областях.

Після такого успіху було вирішено провести у 1987 році республіканську операцію “Лелека”. На цей же рік кафедрою зоології Київського університету було заплановано облік чисельності чорногузів на території України. Ці два заходи і об’єдналися в єдину науково-пропагандистську акцію під назвою “Рік білого лелеки”. Ідею підтримало Українське відділення Всесоюзного орнітологічного товариства, студентські дружини по охороні природи України. Республіканський журнал “Піонерія” присвятив лелекам щомісячну сторінку, газета “Комсомольское знамя” вела довготривалу газетну акцію, провела “круглий стіл” по проблемах охорони білого лелеки. По всіх обласних газетах було розіслано прес-реліз з інформацією про проведення операції. Всього за рік у республіканських і союзних виданнях було опубліковано 45 матеріалів, а також понад 50 — в обласних газетах. Багато районних газет також подавали інформацію про “Рік білого лелеки” на своїх сторінках. Активісти на місцях також широко займалися пропагандистською роботою, виходячи з місцевих умов і можливостей.

У переписі лелечих гнізд взяли участь тисячі природолюбів України. Особливо хотілося б відмітити тих, хто не обмежився повідомленнями про кількість гнізд чи побудову штучних гніздівель лише в своєму населеному пункті. Так, члени підліткового турклубу “Росинка” з Луцька під керівництвом завідуючого відділом обласної станції юних туристів О.В. Авдєєва організували облік лелек на Волині. Вони прислали список з 785 гнізд — третина всього, що було нараховано в області. Пізніше члени “Росинки” допомагали орнітологам збирати матеріал про деякі характеристики гнізд і штучних гніздівель. Учні Петровського радгоспу-технікуму Одеської області під керівництвом викладача В.М. Циганенка провели облік гнізд на Одещині. Кілька орнітологів-аматорів та юннатських гуртків займалися цим у своїх районах.

Багато природолюбів у ході операції “Рік білого лелеки” зайнялися побудовою штучних гніздівель. Учні Остапівської восьмирічної школи на Житомирщині влаштували лелекам три гнізда, у двох з них птахи поселилися. Кілька гніздівель

змайстрували юннати з села Бджільна Вінницької області. “Разом з членами гуртка “Юний натураліст” під керівництвом учительки біології ми вже кілька років ведемо спостереження за лелеками, — написала Люба Гойда з закарпатського села Імстичеве. — А в цьому році вирішили зробити штучну гніздівлю. Шкільна ділянка обсаджена високими тополями. Тут же є штучна водойма і струмок. Ми вирішили обрізати тополю і зробити гніздівлю. А ще одну змайстрували вдома з батьком на обрубаному дереві. Будемо проводити спостереження і біля хати, і в школі”.

На жаль, пошта приносила й зовсім інші повідомлення — розорені гнізда, убиті лелеки... Ось що розповів В.П. Іваночко з селища Ланчин на Івано-Франківщині: “Між сільською радою і поштою росла висока ялина, посаджена ще за часів Австрії. Коли вітер зламав верхівку, на ній поселилися лелеки. Жили вони тут уже років двадцять п’ять. Але ось знайшлися горе-будівельники, бездушні люди. Зрізали те дерево з гніздом, мовляв, заважає будівництву. А це неправда, бо фундамент заклали зовсім осторонь від дерева. Спиляли ялину заради трьох кубометрів дров. Неподалік є тополя, і я попросив молодих людей залізти на неї і прилаштувати нове гніздо, але вони тільки посміялися наді мною”. На щастя, з 700 листів, отриманих оргкомітетом операції, подібних були лише одиниці.

ПРОГРАМА МОНІТОРИНГУ ЗА ПОПУЛЯЦІЯМИ ЛЕЛЕК В УКРАЇНІ

Для розробки ефективних заходів по охороні того чи іншого виду птахів потрібна перш за все своєчасна інформація про зміни стану його популяції. Без цього природа житиме сама по собі, і охоронятимемо ми її невідомо від чого. На жаль, поки що у більшості випадків саме так і відбувається. Занадто великим є “латентний період”, поки зміни будуть виявлені. Так, поза увагою залишилося скорочення чисельності сиворакші, деркача, хатнього сича і деяких інших птахів. “Традиційно” увага зосереджена лише на певному наборі видів.

Для контролю за популяцією будь-якого виду потрібен щорічний збір даних за єдиною програмою. Добрим прикладом такої роботи може бути програма моніторингу (стеження) за хижими птахами і совами Європи, яку координує університет ім. Мартіна Лютера в м. Халле (Німеччина).

У повній мірі все сказане стосується наших лелек. Ми не можемо зараз точно сказати, коли падіння чисельності чорного лелеки змінилося її ростом, так само важко простежити за її змінами у білого лелеки. До цього часу у нас проводилися лише анкетні обліки раз у кілька років, за якими динаміку чисельності оцінити важко. До того ж дані збиралися не за міжнародною методикою, тому їх неможливо порівнювати з результатами обліків в інших країнах. Чисельність будь-якого виду коливається у досить широких межах, через те поодинокі обліки можуть значно спотворювати картину. Проводити ж їх щороку у наших умовах неможливо через порівняно високу чисельність лелек, велику територію і недостатню кількість фахівців та орнітологів-любителів. Більш реальний інший шлях — щорічний збір інформації на постійних пробних ділянках. Мережа таких ділянок (хоча б по кілька на область) дасть змогу отримувати достовірні дані і оцінювати стан популяції в цілому шляхом нескладних розрахунків. На пробних площах можна тримати під контролем всі гнізда. Головні показники — густина населення і успішність розмноження. Реєструється загальна кількість заселених гнізд; число пар, які виростили пташенят та без них; кількість пташенят, що виростили в кожному з гнізд. Для збору необхідної інформації достатньо 2–3 рази відвідати гнізда на протязі сезону, до того ж багато чого можна встановити і шляхом опитування місцевих жителів. Оптимальний розмір ділянки — кілька населених пунктів і місцевість між ними. Щоб вона була репрезентативною (тобто відображувала реально існуючі у природі співвідношення), до її території повинна входити і місцевість, де лелечих гнізд завідомо не може бути: ліс, водойми і т. п. Це дасть змогу правильно оцінити густоту населення лелек в цілому у певному регіоні.

Такий принцип щорічного збору даних і ліг в основу програми моніторингу за популяціями білого і чорного лелек на території України. Робота розпочалася в 1992 році. Спочатку надійшли дані лише з 8 пробних ділянок, але їх мережа незабаром почала розширюватися. Отримані результати публікуються у щорічному

інформаційному бюлетні, який розсилається учасникам програми та зацікавленим спеціалістам. З самого початку активну участь у роботі беруть М.Н. Гаврилюк з Канева, Ю.Ф. Роговий з села Пирого на Полтавщині, І.М. Стадницький та шкільний клуб “Людина і природа” з Нової Кам’янки Львівської області, М.В. Іванюк з Вижниці Чернівецької області. З наступного року підключилися В.О. Новак з села Голосків Хмельницької області, М.О. Чепурний з Києва та багато інших аматорів і шкільних гуртків. Взяти участь у цій програмі можуть всі бажаючі.

ОХОРОНА БІЛОГО ЛЕЛЕКИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

У 1949 році ударом струму на електролінії був убитий останній білий лелека, який гніздився в Швейцарії. Країна залишилась без прекрасних чорно-білих птахів. Так і рахувався б лелека у чорному списку незворотних втрат, але швейцарці з цим не змирилися. Учитель гімназії і орнітолог-аматор Макс Бльош з групою ентузіастів вирішили повернути птахам їх втрачену батьківщину.

Селище Альтреу в кантоні Солотурн, що стоїть на берегах річки Ааре, невдовзі стало знаменитим на весь світ. Звідси повернулись лелеки в Швейцарію. У 1948 році в Альтреу була заснована “лелеча станція”, де почалися роботи по розведенню цих птахів у неволі. Курирувала їх швейцарська орнітологічна станція Земпах. Спочатку в Альтреу жило всього 20 молодих лелек, частину їх завезли з тоді ще багатого чорногузами Ельзасу (Франція), інших купили у торговців тваринами з різних країн. Лелек помістили в спеціальні загони. Надалі їх планувалося розводити і випускати в околицях станції, де вже були збудовані штучні гніздіва. Однак перша спроба закінчилася невдачею: птахів було занадто мало, і можливості утворення пар були обмежені, до того ж довелося б чекати майже 10 років, коли друге покоління їх загніздиться в природі.

До того часу вже і в сусідньому Ельзасі справи білого лелеки були погані — чисельність стрімко падала. Погляди орнітологів звернулися до Алжіру — там цей птах був ще бага-

точисельним. Після того, як було доведено, що алжирські пташенята, вирощені і випущені в Швейцарії, повернуться з зимівлі в Європу, М. Бльош у 1959–1961 роках привіз з Африки 260 пташенят. 220 з них випустили в першу осінь. Вони продемонстрували цілком нормальну перелітну поведінку. Як показали повернення кілець, летіли і зимували вони на звичайних шляхах прольоту і місцях зимівлі. Але жоден з них у Швейцарію не повернувся. За повернутими кільцями визначили, що більша частина лелек була вбита на шляхах перельоту, багато птахів загинуло на електролініях і під колесами автомобілів.

У загонах Альтреу залишилося близько 50 лелек. Їх вирішили тримати в неволі до досягнення статевої зрілості. Птахи, що підросли, вибирали собі пару із зграї так званих “наземних лелек”. Пташенятам незадовго перед вильотом з гнізда підрізали махові пера і вони не могли полетіти геть. Оскільки у лелек складне линяння, яке продовжується два роки, на третій рік пера вже не підрізали, а зв’язували крила шкіряним ремінцем. І ось на четверту весну утворені пари випускали. Робили це в третій декаді березня, коли в природі лелеки у Швейцарії вже приступають до розмноження. Завдяки цьому птахи не розліталися далеко, а селилися на штучних гніздівлях в околицях Альтреу.

У 1960 році загніздилась перша пара. На наступний рік було вже 13 гнізд. З 1965 року почалося створення периферійних станцій. Всього їх з’явилося 22. М. Бльош виходив з того, що відновлення популяції лелеки буде успішним лише тоді, коли проходитиме у багатьох пунктах. На цих станціях утримували “наземних лелек” до досягнення статевої зрілості. Більшість випущених пар гніздилась на штучних гніздівлях в околицях станцій. По всій Швейцарії любителі природи споруджували гніздівлі, закладавали невеликі ставки і болітця, щоб птахам було де здобувати їжу.

Лелек випускали з розплідників під ретельне спостереження орнітологів. Кожне гніздо знаходилося під суворою охороною, ентузіасти підгодовували птахів, що загніздилися. В Альтреу стали проводити досліді по затримці лелек на зимівлю. Зимувати вони в Середній Європі переносять цілком нормально, було б вдосталь їжі, а ось під час перельоту багато чорногузів гине. У 1974 році молоді птахи і їх батьки залишилися зимувати на станції.

Цей небувалий експеримент потребував великої праці, терпіння і часу. Десятки років Макс Бльош і його друзі займалися поверненням лелек. В результаті у 1979 році в Швейцарії вже було 59 гнізд. IV Міжнародний облік білого лелеки у 1984 році показав подальше скорочення його чисельності у всіх країнах Західної Європи. І лише в Швейцарії кількість лелек збільшилася — було виявлено 109 гнізд. Це вже була перемога! Причому орнітологи підраховали, що частка кладок з 6–7 яєць у Швейцарії більша, ніж звичайно. Це говорить про гарну забезпеченість птахів їжею і сприятливих умовах в цілому. М. Бльош не був професійним науковцем, але за багаторічну роботу по врятування лелек у 1984 році йому було присуджено ступінь почесного доктора Бернського університету. Зараз в Альтреу і інших станціях утримується близько 700 лелек.

Після перших успіхів з розведенням білого лелеки в Швейцарії подібні роботи почали проводитися також у Нідерландах, Франції, Південній Швеції, хоч і не скрізь вони були успішними. Так, у Швеції, де білий лелека перестав гніздитися, програма відновлення його популяції була поступово згорнута. В Ельзасі роботи Бльоша повторив Альфред Шірер. Створювалися справжні “лелечі ферми”, де птахів вирощували і випускали в природу. Зараз вони є вже в багатьох країнах. Наприклад, у ФРН було створено 12 розплідників для лелек, на утримання яких ідуть мільйони марок. Подібні турботи не зайві: у Західній Німеччині чисельність лелеки скорочувалась катастрофічно — майже на 20 % щорічно. У 1934 році було 4400 гнізд, а в 1984 — всього 649! Лише після дуже сприятливих для білого лелеки 1993 і 1994 років чисельність його у західних землях Німеччини стабілізувалася, а місцями почала і зростати. Крім того загальнонімецька популяція цього птаха різко зросла після об'єднання з НДР — чисельність його у східних землях зараз коливається в межах 2,5–3 тисяч пар.

У німецькому місті Вальсроде був створений всесвітньо відомий орнітопарк. Утримують там і білих лелек. Вони живуть у просторих вольєрах, гнізда влаштовують на землі або на невисоких помостах. Пташенята вигодовуються в зоопарку і випускаються на волю одночасно з вильотом молодих лелек з гнізд у природі. Крім того, існує ціла мережа станцій, де подають допомогу хворим та пораненим лелекам. Діяльність їх фінансується як державними, так і громадськими організаціями.

Розведення і випуск лелек у природу допомагає зберегти їх у тих країнах, де вони знаходяться на межі зникнення. У французькій провінції Ельзас у 1976 році залишилося всього 10 гнізд. орнітологи вирішили для врятування білого лелеки створити осілу популяцію. Підрізаючи крила, примушували птахів залишатися на зиму в місцях гніздування. Взимку їх підгодовували, в основному рибою. Досліди виявилися успішними. У 1984 році в Ельзасі було вже 19 гнізд. Подібна робота проводилася і у Південній Швеції. Відновити популяцію можна шляхом вирощування і випуску птахів, але щоб вони не гинули під час перельотів і на зимівлі, вирішили їх “не відпускати з дому”. У Швеції був прийнятий проект “Лелека” — контроль за 32 лелеками, включаючи і період зими. Холодну пору року, до речі, навіть у Швеції черногузи переносять непогано.

Стали розводити лелек і в Італії, де вони зникли ще в минулому столітті. Завезли цих птахів зі швейцарської станції Земпах. Вже з'явилось 7 гнізд “здичавілих” черногузів. В Італії лелеки вважаються державним здобутком, тому браконьєрів чекає як мінімум звинувачення у крадіжці державного майна. У 1988 році газети повідомили, що італійська Ліга захисту птахів призначила винагороду в 2 мільйони лір за допомогу у виявленні людини, що поранила лелеку біля села Черваска в провінції Кунео. Птах був поранений пострілом з рушниці, коли пролітав над околицями села в пошуках їжі.

Роботу станцій по розведенню лелек можна розглянути на прикладі станції Шварцах у Баден-Вюртемберзі (ФРН). Вона була створена у 1981 році на території місцевого лісгоспу. Фінансують її діяльність різні природоохоронні фонди, виділяються і державні кошти. На території станції знаходиться будинок, 5 закритих вольєрів, 4 загони з огорожею і штучними гніздівлями. Поряд розташоване велике пасовище для худоби — добрі місця для годівлі. У вольєрах тримають утворені пари перед випуском у природу. У двох загонах живуть 1–2-річні птахи, у третьому — утворюються пари з більш дорослих особин. У загонах є штучні гніздівлі для “наземних” лелек і гніздівлі на стовпах. Щоб у загонах не відростала дуже трава, туди час від часу запускають гусей. Вони “скошують” її, не турбуючи при цьому птахів. У будинку розміщені кімнати для обслуговуючого персоналу, бюро, велика холодильна камера і харчоблок, приміщення з червоними лампами для обігріву пта-

шенят. У мансарді — кімнати для гостей і зал засідань. Через 5 років у Шварцаху було вже 100 лелек. Завозили їх з Болгарії, Польщі, Швейцарії.

У 1986 році створено 9 маленьких так званих “станцій здичавіння”. Туди вивозять з “материнської” станції готових до розмноження птахів. У місцях, де зустрічаються “дикі” лелеки, їх створюють на короткий період: пташенята вилітають, а на наступний рік вольтери демонтуються. Там, де лелеки в природі вже зникли, молодих птахів забирають на зиму в Шварцах. Вони не зможуть наприкінці літа приєднатися до диких родичів, і випускати їх — великий ризик.

Кампанія по охороні білого лелеки проводиться і в Португалії. На Піренейському півострові ситуація більш благополучна, ніж в інших місцях Західної Європи, але й там чисельність лелек скорочується. У Португалії кількість гнізд зменшилася з 5 тисяч наприкінці 1950-х років до 1500 у 1987 році. Ініціатори кампанії поставили собі за мету привернути увагу громадськості до проблеми охорони цього прекрасного птаха. По всій країні на великих деревах біля доріг і на опорах електроліній влаштовуються штучні гніздівлі.

Але випущені в природу лелеки загинуть і штучні гніздівлі залишаться пустувати, якщо птахи не матимуть вдосталь їжі. Здавалося б, що простіше, ніж прогодуватися лелеці: ходи собі по лужку і збирай жаб та комах. Але в промислово високорозвинутих країнах з дуже зміненим ландшафтом проблема харчування — одна з головних для лелек. Майже зникли боліття, дрібні озера. Чисельність земноводних дуже скоротилась. Тут також приходять на допомогу люди. Так, в Гессені (ФРН) місцеві спеціалісти порахували, що для врятування білого лелеки треба підняти рівень ґрунтових вод, зволожити прибережні луки, заборонити дренавання ґрунту, обмежити застосування отрутохімікатів на полях і хімічну боротьбу з гризунами, закласти мілководні водойми для проживання жаб. Відновлення чисельності лелеки в Гессені можливе лише за рахунок вирощених у неволі птахів одночасно з вильотом пташенят у природних гніздах.

З метою покращення становища з їжею для білого лелеки створюються різноманітні мілководні водойми. У колишній НДР у 1988—1990 роках проводилася масова акція “Допоможіть лелеці!”. У тих місцях, де ще збереглися лелечі гнізда, прово-

дилося розширення існуючих і створення нових ставків, озерець, калюж.

Учених давно тривожить велика смертність лелек у африканських країнах. Багато гине їх від мисливців, особливо в Західній Африці. Так, в одному з сіл в дельті Нігеру в Малі за зиму було вбито близько 100 білих лелек. На східному пролітному шляху багато лелек відстрілюється в Сирії, Лівані. Суданські селяни і пастухи щорічно відловлюють близько 3 тисяч відпочиваючих птахів. Але ще більше лелек гине з інших причин. Справжні спустошення у зграях пролітних і зимуючих птахів викликають тривалі посухи. Біля пересохлих мілководних водойм знаходять десятки і сотні помираючих з голоду і спраги лелек. До посух додалась і діяльність людини. Багато звичних місць відпочинку та годівлі осушені або затоплені. Вносять свою частку і застосування отрутохімікатів та боротьба з “шкідливими птахами”. У Судані, наприклад, під час одного з заходів по знищенню пернатих “шкідників” загинуло понад 200 лелек. В Ізраїлі багато лелек гине, з’ївши отруєних мишей.

Безглуздо вдаватися до дорогих заходів по охороні лелек у місцях гніздування, якщо вони все одно будуть гинути на місцях зимівлі. Тому європейські орнітологи зайнялися організацією охорони чорногузів в африканських країнах. Французька секція Міжнародної ради по охороні птахів (СИПО, нині — BirdLife International) розгорнула у Західній Африці, де зимують лелеки з західної частини Європи, широку пропагандистську і роз’яснювальну кампанію. Проведені переговори з урядом Малі. Вдалося домовитися з міністерством освіти про розповсюдження по школах плакатів, буклетів, виданих на трьох поширених у цій країні мовах. Велась активна пропаганда в пресі і по радіо. На протязі цілого року по країні їздила мобільна група з власним транспортом, проектором, електрогенератором і демонстраційними матеріалами.

Повсюди створені товариства, робочі групи, які займаються охороною білого лелеки. У Франції ще в 1956 році з’явилося “Товариство ельзаських друзів лелек”. Члени його збудували 25 штучних гніздівель, купили кілька лук, заклали на них дві великі і три малі водойми. До них школярі з усієї округи приносили жаб’ячу ікру і пуголоків. У ресторанах Ельзасу з’явилися плакати з написом: “Не замовляйте паштет з жаб’ячих лапок, залиште їх нашим дітям! Лелеки”.

У вересні 1979 року в НДР була організована робоча група по білому лелеці з 20 орнітологів-аматорів. Пізніше вона зросла до 200 чоловік. Група підтримувала контакти з 14 країнами, з провідними спеціалістами по білому лелеці. Очолював її Курт Кречман, один з піонерів громадського природоохоронного руху у Східній Німеччині. Робоча група займалась пропагандою охорони білого лелеки у пресі, по радіо і телебаченню, видавала свій бюлетень, плакати, буклети. Члени її регулярно виступали з лекціями перед населенням. По містах і селах кочувала пересувна виставка по охороні білого лелеки. Щорічно проводився контроль за гніздами, влаштовувалося щорічно 150–250 штучних гніздівель. Після об'єднання Німеччини на базі цієї робочої групи виникли групи по охороні білого лелеки у новостворених землях. На місцях проводилася різноманітна і активна діяльність, досвід якої цікаво буде знати і нам.

У місті Альтгауль у недіючій старій печі для випалювання цегли було організовано унікальний “Музей лелеки”. В експозиції його розповідається про життя лелек, про їх охорону в різних країнах. Поряд на вулиці виставка різних конструкцій штучних гніздівель. Увінчує здоровенну конусоподібну будівлю житлове гніздо білого лелеки. Музей знаходиться поряд з поживавленою автомагістраллю, він користується популярністю як у місцевих жителів, так і у туристів. Часто водять сюди на екскурсію своїх вихованців навколишні школи.

За ініціативою К. Кречмана у багатьох місцях Східної Німеччини стало традицією проводити “Свято лелеки” — щось на зразок нашого “Дня птахів”. Про дату проведення свята повідомляється зарані, на нього запрошуються гості, представники преси. У театралізовану виставу входять вірші, пісні, казки про лелек, лекції спеціалістів по їх охороні, демонстрація виставок, слайдів, фільмів. У деяких селах відмічали ювілеї старих лелечих гнізд.

Орнітолог Ервін Хемке організував у 1980 році “Клуб юних друзів лелеки” на одній із станцій юних дослідників природи і техніків. Входили до нього учні 7–9 класів кількох шкіл. Члени клубу займалися спостереженнями за життям лелек, подавали їм допомогу. Найголовніший результат роботи такого клубу — виховання майбутніх захисників природи на конкретній природоохоронній діяльності.

У невеликому містечку Лобург (нинішня земля Саксонія-

Ангальт) у 1979 році після двох років підготовчих будівельних робіт було відкрито так званий “Лелечий двір”, який нині відомий далеко за межами Німеччини. Керує його роботою орнітолог Хрістоф Кац. В основу була покладена проста і благородна ідея — збирати по околицях хворих і поранених лелек, виходжувати їх і по можливості випускати назад у природу. Уже до кінця першого року роботи тут утримувалось 130 тварин з усієї території НДР. Фінансувався “Лелечий двір” на приватні пожертви, комунальні кошти і внески підприємств. Вся робота повністю лягла на плечі сім’ї доктора Каца і його добровільних помічників. Перші роки велась вона на громадських засадах, лише з 1988 року “Лелечий двір” став державним закладом. На щастя після об’єднання Німеччини його не спостигла доля багатьох установ і організацій НДР. “Лелечий двір” перейшов у відання природоохоронного міністерства землі Саксонія-Ангальт. Зараз він має добрі приміщення для роботи і прийому гостей та обладнання. Але й понині значна частина роботи ведеться на громадських засадах, лише двоє працівників отримують зарплату. Є багато помічників серед жителів Лобурга і його околиць, школярів, студентів. Деякі з них навіть проходять тут практику. У жовтні 1994 року “Лелечий двір” святкував своє 15-річчя. До нього була приурочена міжнародна конференція по вивченню та охороні лелек.

На площі в півтора гектари у “Лелечому дворі” знаходиться кілька вольєрів, спеціально влаштовані кормові угіддя для лелек. Всього за 15 років тут побувало 459 білих лелек 349 з них (76 %) вдалося врятувати, 277 птахів (60,3 %) були знову випущені в природу. Скалічені лелеки, які вже не могли жити самостійно, передавались на утримання в різні місця, або залишалися на довічному “пансіоні” в Лобурзі. Окрім них, “Лелечий двір” прийняв 84 хижих птахів і сов та кількох чорних лелек. З хижаків 60 птахів (71,3 %) також були випущені в природу. Підсумки роботи, як бачимо, вражаючі. “Лелечий двір” проводить також велику пропагандистську діяльність і наукові дослідження. Тільки в 1994 році тут побувало близько 7000 відвідувачів.

У 1982 році під егідою Міжнародної ради по охороні птахів (СІРО), Міжнародного бюро по вивченню водоплавних птахів (ІWRB) та МСОП (IUCN) була створена Міжнародна робоча

група по лелеках, ібісах і колпицях (Specialist Group on Storks, Ibises and Spoonbills). Вона об'єднує фахівців по цих птахих з усіх країн світу. Основними завданнями діяльності робочої групи є координація та організація різноманітних наукових досліджень, проведення наукових конференцій і зустрічей. З 1988 року видається щорічний бюлетень. Особлива увага приділяється, звичайно, рідкісним та зникаючим видам, яких немало серед лелекоподібних. За активною участю Міжнародної робочої групи були проведені, наприклад, два симпозиуми по екології та охороні чорного лелеки у Латвії та Іспанії, кілька зустрічей, присвячених охороні гірського ібіса тощо.

У 1992 році на півночі Німеччини, неподалік від кордону з Данією, у "лелечому селі" Бергенхузені Німецьким природоохоронним союзом (NABU) був заснований Інститут луків і вологих угідь (NABU Institut für Wiesen und Feuchtgebiete). Одним з головних завдань його діяльності є вивчення і охорона білого лелеки. Саме цей інститут був координатором V Міжнародного обліку чорногузів. Очолює установу відомий німецький спеціаліст по білому лелеці Х. Шульц, який не раз згадувався у цій книжці.

Охороняється білий лелека і в арабських країнах та Ірані, чому немало сприяє відношення мусульман до нього як священного птаха. Втім охорона обмежується переважно заборонаю полювання та збереженням кормових угідь. Цікаво відмітити, що "священність" іноді могла птахіві "вилазити боком". Вище вже розповідалося про "війну" з лелеками у Греції. Неприязнь до них греків позначилась на поширенні птахів і в самій Туреччині. Англійський мандрівник Ч. Фелоуз, який відвідав Малу Азію у 1838 році, описуючи околиці міста Мілета, згадував, що грецькі села легко пізнавалися не лише за їх чистотою, а й "наявністю свиней і відсутністю лелек". В Ізмірі в середині минулого століття лелеки також гніздилися лише в турецькій частині міста.

*Список використаної
літератури*

- Абуладзе А.В., Кандауров А.С., Элигулашвили В.Э., Эдишерашвили Г.В. (1986): Состояние аистовых птиц в Грузии. - Изуч. птиц СССР, их охрана и рац. использование. Л. 1: 19-20.
- Абуладзе А.В., Элигулашвили В.Э. (1986): Белый аист (*Ciconia ciconia* L.) в Грузии. - Сообщ. АН ГрузССР. 124 (2): 417-420.
- Адамян М.С. (1990): Численность и некоторые особенности популяции белого аиста в Армении. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Навука і тэхніка. 46-51.
- Андронов В.А., Стрелец Г.В. (1984): Метод анкетирования для сбора сведений о редких птицах Ленинградской области. - Вестн. Ленингр. ун-та. 3: 103-105.
- Археологія Української РСР. (1971): Первісна археологія. К: Наукова думка. 1: 1-452.
- Бабенко В.Г., Кузнецов А.А. (1986): Птицы Красной книги СССР. М.: Педагогика. 1-144.
- Бабко В.М. (1994): О летних скоплениях белого аиста на Нижней Десне. - Беркут. 3 (2): 150-151.
- Бакка С.В., Бакка А.И. (1991): Новые гнездящиеся виды орнитофауны Нижегородской области. - Мат-лы 10-й Всес. орнитол. конфер. Минск: Навука і тэхніка. 2 (1): 46-47.
- Белик В.П. (1991): К расселению и экологии белого аиста на Дону. - Кавказ. орнитол. вестник. Ставрополь. 1: 10-18.
- Белик В.П., Тараненко Л.И. (1995): Тайна черного аиста. - Жизнь птиц. 1: 7, 2-3: 8.
- Борейко В.Е. (1996): Экологические традиции, поверья, религиозные воззрения славянских и других народов. Киев. 1-224.
- Борейко В.Е., Грищенко В.Н., Серебряков В.В. (1989): Год белого аиста на Украине. - Природа. 6: 114-115.
- Борейко В.Е., Грищенко В.Н., Сорокун Г.Н., Грищенко И.А. (1990): Опыт проведения комплексной пропагандистской кампании "Лелека" в Киевской области. - Из опыта работы молодежных природоохранных организаций по программе "Фауна". Киев. 12-16.
- Булаховский Л.А. (1948): Общеславянские названия птиц. - Изв. АН СССР. Отд. л-ры и языка. 7 (2): 97-124.

- Буслаев С.В., Сальников Г.М. (1995): Белый аист в Ивановской области. - Орнитология. 26: 176.
- Вероманн Х. (1990): Закономерности динамики численности белого аиста в Европе. - Аисты: распр., экол., охрана. Минск: Наука і тэхніка. 13-16.
- Винокуров А.А. (1987): Редкие птицы мира. М.: Агропромиздат. 1-207.
- Винокуров А.А. (1992): Редкие и исчезающие животные. Птицы. М.: Высшая школа. 1-446.
- Габер Н.А., Серебряков В.В. (1990): Белый аист в Херсонской и Запорожской областях УССР. - Вестн. зоологии. 6: 80-82.
- Галинская И.А., Габер Н.А. (1992): Белый аист и ЛЭП: проблемы и пути решения. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 36-45.
- Ганзак Я. (1986): Иллюстрированная энциклопедия птиц. Прага: Артия. 1-582.
- Ганя И.М., Зубков Н.И. (1992): Прилет, распространение и динамика численности белого аиста в Молдове. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 56-63.
- Гладков Н.А., Флинт В.Е. (1986): Отряд Аистообразные, или Голенастые. - Жизнь животных. М. Просвещение. 7: 63-77.
- Головач О.Ф., Грищенко В.Н., Серебряков В.В. (1990): Современная численность, распространение и миграции черного аиста на Украине. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 191-203.
- Годованець Б.И., Скільський І.В., Чорней І.І., Бундзяк П.В., Васін О.М., Бучко В.В. (1992): Знахідка гнізда чорного лелеки в Північній Буковині та ботаніко-географічний опис його розташування. - Чорний лелека в Україні. Чернівці. 22-23.
- Грабилина М.В. (1991): Новые и редкие виды птиц Орловской обл. - Орнитология. 25: 151-153.
- Гришанов Г.В., Савчук М.М. (1992): Изменения биологии гнездования белого аиста в Калининградской области за последние десятилетия. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 79-82.
- Грищенко В.М. (1992): Чорний лелека в Україні: міфи і реальність. - Чорний лелека в Україні. Чернівці. 26-29.
- Грищенко В.Н. (1992): О зимовках белого аиста на Украине. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 82-85.
- Грищенко В.М. (1994): Програма моніторингу за популяціями білого і чорного лелек в Україні. - Мат-ли 1-ї конфер. молодих орнітологів України. Чернівці. 143-144.
- Грищенко В.М. (1995): До питання про динаміку чисельності білого лелеки на північному сході України. - Проблеми вивчення та охорони птахів. Львів-Чернівці. 37.
- Грищенко В.Н. (1995): Использование биотехнических мероприятий в охране редких видов птиц. Обзор мировой литературы. - Практичні питання охорони птахів. Чернівці. 10-52.
- Грищенко В.Н. (1995): Некоторые наблюдения за бродячей группой черных аистов в июне. - Беркут. 4 (1-2): 94.
- Грищенко В. (1995): Белый аист в народных поверьях. - Экол. образование на базе запов. территорий. Киев-Черновцы. 116-119.

- Грищенко В.Н. (1996): Миграции птиц как одна из причин их сакрализации. - Мат-ли II конфер. молодых орнитологов Украины. Чернівці. 48-52.
- Грищенко В.Н. (1996): К вопросу о происхождении названия "аист". - Беркут. 5 (2).
- Грищенко В., Борейко В. (1988): Птах із легенди. - Соц. культура. 11: 20-21.
- Грищенко В.Н., Борейко В.Е., Дремлюга Г.Н., Галинская И.А., Листопад О.Г. (1992): Опыт проведения операции "Лелека" в Киевской области. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 85-95.
- Грищенко В.Н., Габер Н.А. (1990): Соотношение причин гибели взрослых белых аистов и их птенцов на Украине. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 90-93.
- Грищенко В.М., Головач О.Ф., Серебряков В.В., Скільський І.В., Савчук О.В. (1992): Підсумки проведення "Року чорного лелеки" в Україні. - Чорний лелека в Україні. Чернівці. 1-16.
- Грищенко В.Н., Серебряков В.В., Борейко В.Е., Грищенко И.А. (1992): Современное состояние популяции белого аиста (*Ciconia ciconia*) на Украине. - Рус. орн. ж. 1 (2): 147-156.
- Гузій А.И. (1990): Черный и белый аисты в Украинских Карпатах. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 224-226.
- Дацкевич В.А., Попенко В.М., Колосей Л.К. (1983): Современное состояние популяции белого аиста в Беловежской пушке и ее окрестностях. - Заповед. Белоруссии. Минск: Ураджай. 7: 62-70.
- Дмитренко М. (1994): Народні повір'я. К. 1-67.
- Дмитренко М., Іваннікова Л., Лозко Г., Музиченко Я., Шалак О. (1994): Українські символи. К. 1-140.
- Етимологічний словник української мови. К. 1 (1982): 1-631, 2 (1985): 1-570, 3 (1989): 1-549.
- Евстигнеев В.Ю., Бородин О.В. (1991): Авифаунистические находки в Среднем Поволжье. - Мат-лы 10-й Всес. орнитол. конфер. Минск: Наука і тэхніка. 2 (1): 207-208.
- Зиновьев В.И., Керданов Д.А., Николаев В.И. (1990): Белый аист в Верхневолжье. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 94-96.
- Зубакин В.А., Иванов А.В., Смирнова Е.В. (1992): Белый аист в Московской области. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 97-101.
- Зубакин В.А., Лебедева М.И., Суханова О.В. (1983): О гнездовании белого аиста в Смоленской и Московской областях. - Орнитология. 18: 166-167.
- Історія міст і сіл УРСР. (1968): Львівська область. Київ. 1-979.
- Карри-Линдал К. (1984): Птицы над сушей и морем: Глобальный обзор миграций птиц. М.: Мысль. 1-204.
- Кириков С.В. (1979): Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X - начале XIX вв. М.: Наука. 1-183.
- Клепикова Г.П. (1961): Славянские названия птиц (аист, ласточка, ворон). - Вопр. славянского языкознания. М.: АН СССР. 5: 149-185.

- Клестов Н.Л. (1983): Орнитофауна Среднего Днепра и ее изменение под влиянием гидростроительства. Дисс. ... канд. биол. наук. Киев. 1-251.
- Климов С.М. (1987): О гнездовании белого аиста в Липецкой области. - Орнитология. 22: 183.
- Климов С.М., Александров В.Н., Абрамов А.В. (1989): Редкие наземные позвоночные животные долины реки Воронеж. - Всес. совещ. по проблеме кадастра и учета жив. мира. Уфа. 3: 104-106.
- Кобиланський Б.В. (1976): До вивчення германізмів і полонізмів в українській мові. - Мовознавство. 6: 31-35.
- Красная книга СССР. (1984): М.: Лесн. пром-сть. 1: 1-392.
- Кривицкый И.А., Шапоренко С.А. (1990): Современное состояние численности и распространение белого аиста в Харьковской области. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 97-101.
- Кришталь К. (1931): Про облік черногузів. - Укр. мисливць та рибалка. 4: 32-33.
- Лебедева М.И. (1979): Миграции европейского белого аиста по данным кольцевания в СССР. - Миграции птиц Вост. Европы и Сев. Азии. Аистообразные - пластинчатоклювые. М.: Наука. 18-27.
- Лебедева М. (1981): Почему они аисты? - Наука и жизнь. 9: 136-138.
- Лебедева М.И. (1986): Численность белого аиста в СССР. - Изуч. птиц СССР, их охрана и рац. использование. Л. 2: 15-16.
- Лебедева М.И. (1990): Распространение и динамика численности белого аиста в РСФСР. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 102-108.
- Лебедева М.И. (1992): О происхождении названий аистов. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 8-14.
- Мальчевский А.С., Пукинский Ю.Б. (1983): Птицы Ленинградской области и сопредельных территорий. Л. 1: 1-480.
- Марисова И.В., Макаренко М.М., Бабко В.М., Сердюк В.А., Градовская Л.П. (1992): К экологии аистов на Черниговщине. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 222-224.
- Марисова И.В., Самофалов М.Ф. (1986): Опыт проведения учетов птиц в Черниговской области. - Всес. совещ. по проблеме кадастра и учета жив. мира. М. 2: 338-339.
- Марисова И.В., Самофалов М.Ф., Сердюк В.А. (1992): О питании белого аиста в Черниговской области. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 111-114.
- Массон В.М., Мерперт Н.Я., Мунчаев Р.М., Черныш Е.К. (1982): Энеолит СССР. - Археология СССР. М.: Наука. 1-359.
- Мензбир М.А. (1895): Птицы России. М. 1: 1-836.
- Миллер И.Д. (1990): О гнездовании белого и черного аистов в Тульском крае. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 227-230.
- Митрополит Іларіон (1994): Дохристиянські вірування українського народу. Київ: Обереги. 1-424.
- Мифы народов мира. М.: Сов. энциклопедия. 1 (1980): 1-672, 2 (1982): 1-720.
- Мичев Т.М., Стоянова Л.Т. (1986): Гнездово распространение и численност

- на белия щъркел *Ciconia ciconia* (L., 1758) в България. - *Екология*. 18: 17-26.
- Моніторинг за популяціями білого і чорного лелек в Україні. (1994): Річний бюлетень № 1. 1992. Чернівці. 1-12.
- Моніторинг за популяціями білого і чорного лелек в Україні. (1995): Річний бюлетень № 2. 1993. Чернівці. 1-9.
- Моніторинг за популяціями білого і чорного лелек в Україні. (1995): Річний бюлетень № 3. 1994. Чернівці. 1-10.
- Нанкинов Д. (1992): Картина гибели белых аистов от электропроводов в Болгарии. - *Аисты: распр., экология, охрана*. Минск: Наука і тэхніка. 114-120.
- Новак В.О. (1995): Чорний лелека у Хмельницькій області. - *Проблеми вивчення та охорони птахів*. Львів-Чернівці. 100-101.
- Нонев С. (1980): Върху гнездовата биология и распространение на белия щъркел (*Ciconia ciconia* L.) в Толбухински окръг. - *Орнитол. информ. бюл.* 7-8: 89-98.
- Панченко В.О. (1996): Птахи в геральдиці міст України. - *Беркут*. 5 (1).
- Пидопличко И.Г. (1968): О происхождении названий некоторых птиц. "Птицы солнца". - *Вестн. зоологии*. 3: 79-83.
- Плешак Т.В. (1987): О некоторых орнитологических находках в Архангельской области. - *Орнитология*. 22: 191.
- Прасол А.Г., Тараненко Л.И. (1986): Редкие и требующие охраны птицы Донецкой области. - *Изуч. птиц СССР, их охрана и рац. использование*. Л. 2: 167-168.
- Преображенский А.Г. (1959): *Этимологический словарь русского языка*. М. 1-1284.
- Радде Г.И. (1884): *Орнитологическая фауна Кавказа*. Тифлис. 1-451.
- Рыбаков Б.А. (1987): *Язычество Древней Руси*. М.: Наука. 1-783.
- Сагитов А.К. (1984): *Экология и охрана белого аиста в бассейне реки Зерафшан*. - *Изучение и охрана заповедных объектов*. Алма-Ата. 50-52.
- Самусенко И.Э. (1992): Некоторые особенности распространения и экологии белого аиста как ландшафтно-орнитологические индикаторы. - *Аисты: распр., экология, охрана*. Минск: Наука і тэхніка. 124-132.
- Семаго Л.Л., Сарычев В.С., Иванчев В.Т. (1984): *Материалы по редким видам птиц Верхнего Дона*. - *Орнитология*. 19: 187-188.
- Семенов М.М. (1992): Чорний лелека в заповіднику "Асканія-Нова". - *Чорний лелека в Україні*. Чернівці. 20-21.
- Серебряков В.В., Грищенко В.Н., Грищенко И.А. (1989): Численность белого аиста на Украине по данным анкетного учета в 1987-1988 гг. - *Рукоп. деп. в УкрНИИТИ* 25.05.89, № 1372-Ук89: 1-96.
- Серебряков В.В., Грищенко В.Н., Грищенко И.А. (1990): *Динамика численности белого аиста на Украине с 1931 по 1987 год*. - *Аисты: распр., экология, охрана*. Минск: Наука і тэхніка. 147-151.
- Скільський І.В., Федорча Д.С. (1995): Нове місце гніздування чорного лелеки у Північній Буковині. - *Беркут*. 4 (1-2): 87.
- Скопцов В. (1987): *Аисты в Тамбовской области*. - *Орнитология*. 22: 194-195.

- Словник гідронімів України. (1979): К.: Наукова думка. 1-780.
- Смогоржевський Л.О. (1979): Фауна України. Птахи. К. 5 (1): 1-188.
- Сотников В.Н. (1995): Новые фаунистические находки в Кировской обл. - Орнитология. 26: 195-197.
- Спангенберг Е.П. (1951): Отряд голенастые птицы. - Птицы Советского Союза. М.: Сов. наука. 2: 350-475.
- Степанян И.Л., Кравченко Л.П. (1991): Опыт использования отпугивающего устройства для предотвращения гнездования дальневосточных аистов на опорах ЛЭП. - Биол. науки. 3: 60-63.
- Страутман Ф.И. (1963): Птицы западных областей УССР. Львов: ЛГУ. 1: 1-199.
- Тараненко Л.И. (1992): История расселения и современное распространение белого аиста на территории Донецкой области. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 142-147.
- Тараненко Л.И. (1992): О некоторых экологических адаптациях и происхождении синантропности белого аиста. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 147-156.
- Тараненко Л.И. (1995): Еще об изучении названий птиц. - Социально-орнитол. идеи и предложения. Ставрополь. 5: 40-47.
- Тараненко Л.И., Комаров И.Ф., Иванов К.Г. (1995): Черный аист в Донецкой области. - Проблемы охорони та вивчення птахів. Львів-Чернівці. 130-132.
- Толстой Н.И. (1984): Иван-аист. - Слав. и балкан. языкознание. М.: Наука. 115-118.
- Фасмер М. (1986): Этимологический словарь русского языка. М.: Прогресс. 1: 1-576.
- Фауна мира. (1991): Птицы. М.: Агропромиздат. 1-311.
- Федосов А.В. (1959): Распространение белого аиста в Брянской области. - Орнитология. 2: 147-149.
- Федюшин А.В., Долбик М.С. (1967): Птицы Белоруссии. Минск. 1-520.
- Фишер Д., Саймон Н., Винсент Д. (1976): Красная книга. Дикая природа в опасности. М.: Прогресс. 1-479.
- Флинт В., Гражданкин А. (1984): Охрана птиц на проводах. - Охота и охот. х-во. 3: 22-23.
- Фогел И.Ю. (1992): Исследование гнездового поведения белого аиста в Закарпатье. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 156-157.
- Хохлов А.Н. (1988): Аисты на Ставрополье в период сезонных перемещений и гнездования. - Сез. перемещения и стр-ра популяций наземн. позвон. животных. М.: МГПИ. 33-37.
- Шнитников В.Н. (1913): Птицы Минской губернии. Минск. 1-476.
- Штырколо Я.Е. (1990): Заметки по экологии белого аиста. - Аисты: распр., экология, охрана. Минск: Наука і тэхніка. 174-175.
- Яблоновская Е.Д., Боженко В.Ю. (1996): Изображения птиц на дворянских гербах Черниговщины. - Мат-ли II конфер. молодых орнітологів України. Чернівці. 210-213.
- Янаус М. (1983): Белый аист. - Птицы Латвии. Территориальное размещение и численность. Рига: Зинатне. 27-28.

- Bairlein F. (1992): Zugwege, Winterquartiere und Sommerverbreitung mittel-europäischer Weißstörche. - Les cigognes d'Europe. Metz. 191-205.
- Bairlein F. (1993): Populationsbiologie von Weißstörchen (*Ciconia ciconia*) aus dem westlichen und östlichen Verbreitungsgebiet. - Intern. Weißstorch- und Schwarzstorchtagung. März 1992. Tagungsband. Schriftenreihe für Umwelt und Naturschutz im Kreis Minden-Lübbecke. 2: 7-11.
- Beneda S. (1980): Die Verbreitung des Weißen Storchs (*Ciconia ciconia* (L.)) im Westböhmischem Bezirk. - Folia Mus. rerum natur bohem. occident. zool. 14: 1-50.
- Bernt A. (1986): Schutzmaßnahmen beim Weiß-Storch (*Ciconia ciconia*). Richtlinien für die Horstbetreuung. 1-16.
- Bloesch M. (1975): Die Wiedereinbürgerung des Storches in der Schweiz. - Schweiz. Naturschutz. 41 (5): 6-9.
- Bloesch M. (1980): Drei Jahrzehnte schweizerischer Storchansiedlungversuch (*Ciconia ciconia*) in Altreu, 1948-1979. - Ornithol. Beobachter. 77 (3): 167-194.
- Bloesch M. (1984): Ablage und Entwicklung außergewöhnlich großer Gelege beim Weißstorch *Ciconia ciconia*. - Ornithol. Beobachter. 81 (4): 277-283.
- Bloesch M. (1989): Der Storchansiedlung in Altreu (Schweiz). - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 437-444.
- Boettcher-Streim W. (1986): Der Wiederansiedlungsversuch des Weißstorchs in Altreu/Schweiz. - Artenschutzsymposium Weißstorch. Beih. Veröff. Landschaftspflege Baden-Württemberg. Karlsruhe. 43: 315-328.
- Boettcher-Streim W., Kusche J., Suter E. (1990): Von Störchen und Menschen. Zürich. 1-32.
- Bogucki Z. (1994): Wielkosc legu u bociana bialego (*Ciconia ciconia*) w Wielkopolsce w latach 1971-1992. - Bocian bialy (*Ciconia ciconia*) w Wielkopolsce. Poznan. 165-176.
- Braun M., Rietschel S. (1986): "Der Storch - Vogel des Jahres 1984". Sonderausstellung im Museum am Friedrichsplatz Karlsruhe. - Artenschutzsymposium Weißstorch. Beih. Veröff. Landschaftspflege Baden-Württemberg. Karlsruhe. 43: 373-382.
- Broekhuysen G. (1965): Nesting of the White Stork (*Ciconia ciconia* (L.)) in South Africa. - Vogelwarte. 23 (1): 5-11.
- Broekhuysen G. (1971): White Storks breeding in the Bredasdorp District, most southern Part of the Wintering Quarters. - Vogelwarte. 26 (2): 164-169.
- Brouwer K. (1990): Longevity of storks. - SIS-Group Newsletter. 3 (1-2): 5-6.
- Bruuh B. (1980): Migrating storks in peril. South Sinai wetlands on route destroyed. - Explorers J. 58 (4): 156-157.
- Cameron R.A.D., Cornwallis L. (1966): Autumn notes from Azraq, Jordan. - Ibis. 108 (3): 284-287.
- Cameron R.A.D., Cornwallis L., Percival M.J.L., Sinclair A.R.E. (1967): The migration of raptors and storks through the Near East in autumn. - Ibis. 109 (4): 489-501.
- Candeias D., Araujo A. (1989): The White Stork in Portugal. - Weißstorch

- White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 19-27.
- Chozas P. (1986): Status und Verbreitung des Weißstorchs in Spanien 1981 und früher. - Artenschutzsymposium Weißstorch. Beih. Veröff. Landschaftspflege Baden-Württemberg. Karlsruhe. 43: 181-188.
- Chozas P., Fernandez-Cruz M., Lazaro F. (1989): 1984 National Census of the White Stork in Spain. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 29-40.
- Creutz G. (1981): Hilft dem Storch! Eine Anleitung zum Handeln. - Falke. 28 (8): 266-272.
- Creutz G. (1985): Die Entwicklung des Storchbestandes in der DDR 1958 bis 1984. - Vogelwelt. 106: 211-214.
- Creutz G. (1986): Zum Vorkommen des Weißstorchs (*Ciconia ciconia*) in der DDR 1974-1984. - Artenschutzsymposium Weißstorch. Beih. Veröff. Landschaftspflege Baden-Württemberg. Karlsruhe. 43: 121-125.
- Creutz G. (1988): Der Weißstorch. Die Neue Brehm-Bücherei. 375. Wittenberg Lutherstadt: A. Ziemsen Verlag. 1-236.
- Dahms G. (1973): Bodenbruten beim Weißstorch (*Ciconia ciconia*) in Niedersachsen. - Vogelk. Ber. Niedersachs. 5 (1): 16-20.
- Dallinga J.H., Schoenmakers S. (1989): Population changes of the White Stork since the 1850s in relation to food resources. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 231-262.
- DBV unterstützt Weißstorchforschung in Afrika. (1986): Naturschutz heute. 18 (4): 12.
- Dornbusch M. (1989): Bestandsentwicklung und Schutz des Weißstorchs in der Deutschen Demokratischen Republik. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symp. Schriftenreihe des DDA 10: 61-63.
- Dybbro T. (1972): Population studies on the White Stork *Ciconia ciconia* in Denmark. - Ornis Scand. 3 (2): 91-97.
- Dybbro T. (1981): Können wir den Storch in Dänemark retten. København. 1-32.
- Epple W., Hölzinger J. (1986): Bestandsstützung und Wiedereinbürgerung des Weißstorchs (*Ciconia ciconia*) in Baden-Württemberg. - Artenschutzsymposium Weißstorch. Beih. Veröff. Landschaftspflege Baden-Württemberg. Karlsruhe. 43: 271-282.
- Ernst H.P. (1986): Der Weißstorch in Nordwestthüringen. - Falke. 33 (3): 86-90.
- Fiedler G., Wissner A. (1980): Freileitungen als tödliche Gefahr für Störche *Ciconia ciconia*. - Ökol. Vögel. 2 (Sonderheft): 59-109.
- Fulin M. (1984): Straty bocianov bielych (*Ciconia ciconia*) na hnieziskach v rokoch 1977-1984 vo vychodoslovenskom kraji. - Zb. Vychodosl. ornitol. klubu ZK ROH. 1: 29-35.
- Geroudet P. (1978): De nouveau de cigognes en Suisse! Trente ans d'une experince de reintroduction. - Nos oiseaux. 34 (372): 311-318.
- Geyr von Schweppenburg H. (1936): Storchzug und Mittelmeer. - Journ. Ornithol. 84 (3): 339-351.
- Goutner V., Tsalhalidis E.P. (1995): Time of breeding and brood size of

- white storks (*Ciconia ciconia*) in North-eastern Greece. - Vogelwarte. 39 (2): 89-95.
- Grempe G. (1975): Russ. aist - 'Storch'. - Wiss. Zeitschrift der Univ. Rostock. Gesellschafts- und Sprachwiss. Reihe. 24 (6): 529-532.
- Grischtschenko V. (1992): Die Aktion "Vogel des Jahres" in der Ukraine. - Orn. Mitteilungen. 44 (6): 143-147.
- Grischtschenko V. (1992): Beinkoten beim Weißstorch (*Ciconia ciconia*) dient der Abkühlung. - Orn. Mitteilungen. 44 (9): 221-222.
- Grischtschenko V. (1995): Ungewöhnlich große Sommertrupps des Weißstorchs. - Orn. Mitteilungen. 47 (12): 318.
- Grischtschenko V.N., Boreiko V.E. (1989): Operation "Storch" im Kiewer Gebiet der UdSSR. - Falke. 36 (3): 99-102.
- Grischtschenko V., Serebryakow V., Galinska I. (1995): Phänologie des Weißstorchzuges (*Ciconia ciconia*) in der Ukraine. - Vogelwarte. 38 (1): 24-34.
- Gustin M., Di Giorgio A., Palumbo G., Lupoli A. (1994): Nidificazione di Ciconia bianca, *Ciconia ciconia*, in Calabria. - Riv. ital. ornitol. 64 (2): 172.
- Haar H. (1989): Zur Situation des Weißstorchs in Österreich. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 65-68.
- Hansch S., Kaatz Ch. (1990): Aktionen zum Schutz des Weißstorchs. - Falke. 37 (9): 292-296.
- Heckenroth H. (1967): Spätbrut beim Weißstorch. - Beitr. zur Naturkunde Niedersachsens. 20 (5): 73.
- Heckenroth H. (1968): Beobachtungen über die Rechtswendung des Wegziehenden Weißstorchs am Golf von Iskenderun. - Vogelwarte. 24 (3/4): 246-262.
- Heckenroth H. (1986): Zur Situation des Weißstorchs (*Ciconia ciconia*) in der Bundesrepublik Deutschland, Stand 1984. - Artenschutzsymposium Weißstorch. Beih. Veröff. Landschaftspflege Baden-Württemberg. Karlsruhe. 43: 111-120.
- Heckenroth H. (1986): Schutz des Weißstorchs im Sudan: Niedersachsen wirbt für den Schutz des Weißstorchs im Partnerland. - Artenschutzsymposium Weißstorch. Beih. Veröff. Landschaftspflege Baden-Württemberg. Karlsruhe. 43: 349-350.
- Hemke E. (1987): Über einen Kreisklub junger Weißstorchbetreuer. - Falke. 34 (9): 289-290.
- Herzig A. (1989): Die Weißstorch-Aufzuchtstation Schwarzach 1989. - Gefied. Welt. 113 (11): 342-344.
- Hornberger F. (1954): Reifealter und Ansiedlung beim Weißen Storch. - Vogelwarte. 17 (2): 114-149.
- Hornberger F. (1967): Der Weißstorch. Die Neue Brehm-Bücherei. 375. Wittenberg Lutherstadt. 1-156.
- Hrabár, A. (1939): Die Verbreitung des weissen Storches (*Ciconia c. ciconia* L.) im Nordungarischen Karpatenvorland in den Jahren 1933-1934. - Aquila. 46.
- Jakab B. (1986): Zur Populationsdynamik des Weißstorchs in Ungarn 1958 bis 1979. - Artenschutzsymposium Weißstorch. Beih. Veröff. Landschaftspflege Baden-Württemberg. Karlsruhe. 43: 17-172.

- Jakab B. (1989): Der Weißstorch in Ungarn: Bestandsänderungen und ihre Ursachen. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 105-113.
- Jakubiec Z. (1989): O ochronie gniazd bocianich umieszczonych na słupach napowietrznych linii elektroenergetycznych. - Energetyka. 43 (8): 283-286.
- Jakubiec Z. (1991): Causes of breeding losses and of adult mortality in White Stork *Ciconia ciconia* (L.) in Poland. - Population of White Stork *Ciconia ciconia* (L.) in Poland. Part II. Some aspects of the biology and ecology of White Stork. Kraków. 107-124.
- Jakubiec Z. (1992): Die Ursachen der Brutverluste und der Todesfälle beim Weißstorch, *Ciconia ciconia* (L.) in Polen. - Les cigognes d'Europe. Metz. 273-278.
- Jakubiec Z., Profus P., Szczówka J. (1986): Zum Status des Weißstorchs (*Ciconia ciconia*) in Polen. - Artenschutzsymposium Weißstorch. Beih. Veröff. Landschaftspflege Baden-Württemberg. Karlsruhe. 43: 131-146.
- Jernelöv A., Kossmann H. (1984): Storkprojektet i Aneboda. - Fauna och flora. 79 (3): 113-116.
- Jonkers D.A. (1975): De sand van de ooievaar in 1975. - Vogeljaar. 23 (6): 261-266.
- Jonkers D.A. (1989): Status and conservation of the White Stork in the Netherlands: a review. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 45-54.
- Kaatz Ch. (1967): Systematische Storchenhilfe. - Falke. 14 (12): 415-417.
- Kaatz Ch. (1969): Intensive Hilfe für den Weiss-Storch. - Falke. 16 (6): 202-204.
- Kaatz Ch. (1970): Der Bau von Horstunterlagen für den Weißstorch. - Falke. 17 (3): 96-99.
- Kaatz Ch. (1982): Sicherung von Weißstorchhorsten auf Schornsteinen. - Falke. 29 (4): 127-130.
- Kaatz Ch. (1987): Ergebnisse der Tätigkeit des Storchenhofes Loburg im Zeitraum von 1979 bis 1985. - Falke. 34 (9): 291-296.
- Kaatz Ch., Hehne H. (1975): Weißstorchhorste auf Leistungsmasten. - Falke. 22 (7): 240-242.
- Kaatz Ch., Spange K. (1980): Schutz des Weißstorchs im Bezirk Magdeburg. - Naturschutzarb. in den Bezirken Halle und Magdeburg. 17 (2): 15-26.
- Kaatz Ch., Spange K. (1985): Aufzucht eines abwurfgefährdeten Jungstorches. - Falke. 32 (2): 45-47.
- Kaatz M. (1994): Ergebnisse bei der veterinärmedizinischen Betreuung und Auswilderung der Pflegestörche. - Praktischer und wissenschaftlicher Storchenschutz in Sachsen-Anhalt. 2. Sachsen-Anhaltinischer Storchentag. Tagungsband. 54-61.
- Kadlecik J., Malina I. (1990): Ochrana bociana bieleho (*Ciconia ciconia* L.) v Turčianskej kotline. - Ciconia-88. Bratislava. 60-64.
- Kahl M.P. (1981): Welt der Störche. Hamburg, Berlin: Parey. 1-96.
- Kahl M.P. (1987): An Overview of the Storks of the World. - Colon. water-birds. 10 (2): 131-134.
- Kania W. (1985): Wyniki obraczkowania ptaków w Polsce. Wedrówki bocianów białych *Ciconia ciconia*. - Acta ornithol. 21 (1): 1-41.

- Kanyamibwa S., Schierer A., Pradel R., Lebreton J.D. (1990): Changes in adult annual survival rates in a western european population of the White Stork *Ciconia ciconia*. - Ibis. 132 (1): 27-35.
- Kasperek M., Kilic A. (1989): Brutverbreitung und Bestandsentwicklung des Weißstorches (*Ciconia ciconia*) in der Türkei. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 161-174.
- Kasperek M., Kilic A. (1989): Zum Zug des Weißstorchs durch die Türkei. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 297-306.
- Kesteloot E. (1989): A review of the history and recent status of the White Stork in Belgium. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 43-44.
- Kirchberg B. (1994): Situation des Weißstorchs in Schweden. - 3. Sachsen-Anhaltischer Storchentag 21.-23. Oktober 1994. Kurzfassung von Beiträgen. Loburg. 3.
- Koch A., Magnus D., Seilkopf H., Baron H., Schüz E. (1966): Der Weißstorch-Zug im Raum Sinai bis Kena in landschaftmorphologischer Sicht. - Vogelwarte. 23 (3): 209-220.
- Kretschmann K. (1984): Weißstorch braucht die Hilfe der Menschen. - Naturschutzarb. in Mecklenburg. 27 (1): 47-48.
- Kretschmann K. (1987): Entstehung - Entwicklung - Perspektiven des Arbeitskreises Weißstorch. - Falke. 34 (9): 297-299.
- Leibl F. (1984): Ein Nahrungsbiotop für den Weißstorch. - Vogelschutz. 3: 5-6.
- Libbert W. (1954): Wo verbleiben die Weißstörche aller Altersstufen in den Brutmonaten. - Vogelwarte. 17 (2): 100-113.
- Løppenthin B. (1967): Danske ynglefugle i fortid og nutid. Odense. 1-609.
- Marian M. (1970): Der Bestand des Weißstorchs (*C. ciconia*) in Ungarn 1963. - Vogelwarte. 25 (3): 255-257.
- Martens J. (1966): Brutvorkommen und Zugverhalten des Weißstorchs (*C. ciconia*) in Griechenland. - Vogelwarte. 23 (3): 191-208.
- Meybohm E. (1970): 22jähriger Weißstorch (*C. ciconia*) brütet und zieht drei Junge auf. - Vogelwarte. 25 (3): 267.
- Meybohm E., Fiedler G. (1983): Neue Fälle von hohen Alter, Ortstreue, Um- und Fernsiedlung und anderen brutbiologischen Befunden beim Weißstorch (*C. ciconia*). - Vogelwarte. 32 (1): 14-22.
- Michev T., Petrov T., Profirov L. (1989): Status, breeding, distribution, numbers and conservation of the White Stork in Bulgaria. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 137-143.
- Michev T., Profirov L. (1989): Der Herbstzug des Weißstorchs entlang der bulgarischen Schwarzmeerküste. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 281-295.
- Müller G., Schneble H. (1986): Die Weißstorch-Aufzuchtstation des Landes Baden-Württemberg in Schwarzach. - Artenschutzsymposium Weißstorch. Beih. Veröff. Landschaftspflege Baden-Württ. Karlsruhe. 43: 283-304.
- Niethammer J. (1967): Störche in Afghanistan. - Vogelwarte. 24 (1): 42-44.

- Nikolaus G. (1986): Bemühungen um den Schutz des Weißstorchs im Sudan. - Artenschutzsymposium Weißstorch. Beih. Veröff. Landschaftspflege Baden-Württemberg. Karlsruhe. 43: 347-348.
- Nilsson L. (1989): 500 år i Skåne? Den vita storkens historia i Sverige. - Anser. 28 (2): 115-124.
- Pelle J. (1989): Status und Verbreitung des Weißstorchs in Jugoslawien 1984. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 115-120.
- Pinowska B., Pinowski J. (1989): Feeding ecology and diet of the White Stork in Poland. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 381-396.
- Pinowski J., Pinowska B., Graaf R., Visser J., Dziurdzik B. (1991): Influence of feeding habitat on prey capture rate and diet composition of White Stork *Ciconia ciconia* (L.). - Population of White Stork *Ciconia ciconia* (L.) in Poland. Part II. Some aspects of the biology and ecology of White Stork. Kraków. 59-85.
- Plath L. (1972): Erfolgreiche Storchenhilfe in den Rostock-Stadt und Rostock-Land. - Naturschutzarb. in Mecklenburg. 15 (1-3): 21-32.
- Profus P. (1986): Zur Brutbiologie und Bioenergetik des Weißstorchs in Polen. - Artenschutzsymposium Weißstorch. Beih. Veröff. Landschaftspflege Baden-Württemberg. Karlsruhe. 43: 205-220.
- Profus P. (1991): The breeding biology of White Stork *Ciconia ciconia* (L.) in the selected area of Southern Poland. - Population of White Stork *Ciconia ciconia* (L.) in Poland. Part II. Some aspects of the biology and ecology of White Stork. Kraków. 11-57.
- Profus P. (1992): Die Weißstorch-Brutbestandentwicklung in Polen und in der früheren UdSSR. - Les cigognes d'Europe. Metz. 155-166.
- Profus P., Jakubiec Z., Mielczarek P. (1989): Zur Situation des Weißstorchs in Polen. Stand 1984. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 81-97.
- Ptaszyk J. (1994): Bindfäden aus Polypropylen als Ursache des Todes junger Weißstörche (*Ciconia ciconia*) und anderer Tiere. - Bocian biały (*Ciconia ciconia*) w Wielkopolsce. Poznań. 177-181.
- Rahmani A.R., Shobrak M. (1992): Status of storks, ibises and spoonbills in Saudi Arabia. - SIS-Group Newsletter. 5 (1-2): 5-6.
- Reichertz E., Winkler N. (1990): Vogelschutz an Freileitungen. - Sonderteil der Allgemeinen Forst Zeitschrift. 19: I-IV.
- Rejman B. (1986): Über die Internationale Bestandsaufnahmen des Weißstorchs in der Tschechoslowakei, besonders den vierten Zensus 1984. - Artenschutzsymposium Weißstorch. Beih. Veröff. Landschaftspflege Baden-Württemberg. Karlsruhe. 43: 153-166.
- Rejman B. (1989): Der Weißstorch in der Tschechei 1934-1984. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 69-72.
- Rheinwald G. (1989): Versuch einer Bilanz. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symp. Schriftenreihe des DDA 10: 221-227.
- Riegel M., Winkel W. (1971): Über Todesursachen beim Weißstorch (*C. ciconia*) an Hand von Ringfundangaben. - Vogelwarte. 26 (1): 128-135.

- Ringleben H. (1950): Zur Ausbreitung und Verbreitung des Weißstorchs, *Ciconia c. ciconia* (L.), in Nordost-Europa. - Orn. Berichte. 2 (1): 27-53.
- Roszbach R. (1984): Maßnahmen zur Erhaltung des Weißstorchs - *Ciconia ciconia* - in Hessen. - Vogel und Umwelt. - 3 (2): 95-99.
- Sackl P. (1987): Über saisonale und regionale Unterschiede in der Ernährung und Nahrungswahl des Weißstorchs (*Ciconia c. ciconia*) im Verlauf der Brutperiode. - Egretta. 30 (2): 49-80.
- Safriel U. (198): Bird migration at Elat, Israel. - Ibis. 110 (3): 283-320.
- Schierer A. (1986): Vierzig Jahre Weißstorch-Forschung und Schutz im Elsaß. - Artenschutzsymposium Weißstorch. Beih. Veröff. Landschaftspflege Baden-Württemberg. Karlsruhe. 43: 329-342.
- Schneider M. (1988): Periodisch überschwemmtes Dauergrünland ermöglicht optimalen Bruterfolg des Weißstorchs (*Ciconia ciconia*) in der Save-Stromaue (Kroatien/Jugoslawien). - Vogelwarte. 34 (3): 164-173.
- Schneider-Jacoby M. (1993): Nahrungsplatzwahl des Weißstorchs (*Ciconia ciconia*) unter optimalen Bedingungen in den Save-Auen. - Intern. Weißstorch- und Schwarzstorchtagung. März 1992. Tagungsband. Schriftenreihe für Umwelt und Naturschutz im Kreis Minden-Lübbecke. 2: 17-20.
- Schulz H. (1987): Thermoregulatorisches Beinkoten des Weißstorchs (*Ciconia ciconia*). Analyse des Verhaltens und seiner Bedeutung für Verluste bei beringten Störchen im afrikanischen Winterquartier. - Vogelwarte. 34 (2): 107-117.
- Schulz H. (1988): Weißstorchzug. Königslutter-Lelm. 1-459.
- Schulz H. (1993): Der Weißstorch: Lebensweise und Schutz. Königslutter-Lelm. 1-64.
- Schulz H. (1994): Das NABU Institut für Wiesen und Feuchtgebiete - Aufgaben und Ziele. - 3. Sachsen-Anhaltischer Storchentag 21.-23. Oktober 1994. Kurzfassung von Beiträgen. Loburg. 22.
- Schulz H. (1994): Alfaro - die größte urbane Weißstorchansiedlung der Welt. - 3. Sachsen-Anhaltischer Storchentag 21.-23. Oktober 1994. Kurzfassung von Beiträgen. Loburg. 22.
- Schulz H. (1994): Zur Bestandssituation des Weißstorchs - Neue Perspektiven für den "Vogel des Jahres 1994"? - Berichte zum Vogelschutz. 32.
- Schüz E. (1940): Bewegungen im Bestand des Weißen Storches seit 1934. - Orn. Monatsber. 48 (1): 1-14.
- Schüz E. (1948): Störche als Eingeborenen-Beute. - Vogelwarte. 15 (1): 8-18.
- Schüz E. (1957): Das Verschlingen eigener Junger ("Kronismus") bei Vögeln und seine Bedeutung. - Vogelwarte. 19 (1): 1-15.
- Schüz E. (1958): Jungstörche als Opfer schwärmender Bienen. - Vogelwarte. 17 (3): 217-218.
- Schüz E. (1964): Zur Deutung der Zugscheiden des Weißstorchs. - Vogelwarte. 22 (3-4): 194-223.
- Schüz E. (1966): Über Stelzvögel (*Ciconiiformes* und *Gruidae*) im Alten Ägypten. - Vogelwarte. 23 (4): 263-283.
- Schüz E. (1981): Vom rechtlichen Schutz des Weißstorchs in Afrika. - Mitt. Ornithol. Arbeitsgruppe. 7: 2-4.
- Schüz E. (1981): Noch ein Kapitel Weißstorch. - Kahl M.P. Welt der Störche. Hamburg, Berlin: Parey. 77-91.

- Schüz E. (1986): Über die Namen des Weißstorchs (*Ciconia ciconia*) als Ausdruck einer vielfältigen Mensch-Vogel-Beziehung. - Artenschutzsymposium Weißstorch. Beih. Veröff. Landschaftspflege Baden-Württemberg. Karlsruhe. 43: 15-24.
- Skov H. (1989): Der Status des Weißstorchs in Dänemark. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 55-60.
- Skov H. (1992): Todesursachen beim Weißstorchs *Ciconia ciconia* in Dänemark 1975-1991. - Les cigognes d'Europe. Metz. 279-281.
- Steiof K. (1987): Massenzug des Weißstorchs (*Ciconia ciconia*) bei Hurgada/Ägypten. - Vogelwarte. 34 (2): 100-106.
- Stollmann A. (1969): Populationsuntersuchungen am Weißstorch (*C. ciconia*) in der Slowakei 1968. - Vogelwarte. 25 (1): 65-66.
- Stollmann A. (1989): Der Weißstorch in der Slowakischen Sozialistischen Republik. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 73-76.
- Tavakoli E.V. (1989): The White Stork (*Ciconia ciconia*) distribution in Iran. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 183-187.
- Terrasse M. (1986): Projet d'éducation pour la cigogne blanche en Afrique Occidentale. - Artenschutzsymposium Weißstorch. Beih. Veröff. Landschaftspflege Baden-Württemberg. Karlsruhe. 43: 343-346.
- Vogelschutz an Starkstrom-Freileitungen mit Nennspannungen über 1 kV. Frankfurt am Main. 1986. 1-16.
- Vos C. (1989): History and results of the White Stork reintroduction program in the Netherlands. - Weißstorch - White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symposium. Schriftenreihe des DDA 10: 461-467.
- Voskár J. (1990): Podiel štatnej ochrany prírody na praktickej ochrane bociana bieľeho (*Ciconia ciconia*) na uzem Slovenskej republiky. - Ciconia-88. Bratislava. 9-14.
- Wennrich G. (1983): Gründung der ICBP - Weltarbeitsgruppe für Störche, Ibisse und Löffler. - Gefied. Welt. 107 (5): 130-132.
- Wodzicki K. (1935): Studja nad bocianem białym w Polsce. III. Bocian w wojwództwie Lwowskiem. - Ochrona Przyrody. 15: 156-195.
- Zink G. (1967): Populationsdynamik des Weissen Storches, *Ciconia ciconia*, in Mitteleuropa. - Proc. XIV Intern. Orn. Congr. Oxford: Blackwell Scientific Publ. 191-215.
- Zöllick H. (1986): Ergebnisse der vierten internationalen Bestandserfassung vom Weißstorch im Bezirk Rostok 1984. - Falke. 33 (3): 82-83.

На порозі Червоної книги	3
Лелека на даху	9
Білий лелека в Україні	9
Лелече життя-буття	15
Родичі білого лелеки	44
Птах із легенди	53
Як допомогти лелеці	69
Охорона гнізд	71
Побудова штучних гніздівель	76
Переміщення житлових гнізд	85
Захист лелек на лініях електропередачі	86
Допомога лелекам, що потрапили в біду	92
Зберегти для нащадків	99
Операція "Лелека"	99
Рік білого лелеки	100
Програма моніторингу за популяціями лелек в Україні	102
Охорона білого лелеки в зарубіжних країнах	104
Список використаної літератури	113

У серії

"Бібліотека журналу "Беркут"

вийшли з друку:

1. Матеріали I-ї конференції молодих орнітологів України. Чернівці, 1994. 178 с.

Збірник робіт першої республіканської конференції, організованої Спілкою молодих орнітологів України у березні 1994 р. в м. Луцьку. Включає 63 роботи, згруповані у 8 розділів.

2. Практичні питання охорони птахів. Чернівці, 1995. 172 с.

Збірник включає 16 статей 13 авторів з України, Росії і Білорусії, присвячених біотехнічним заходам по охороні рідкісних видів, пропаганді, історії охорони птахів, охоронюваним природним територіям.

3. Матеріали II конференції молодих орнітологів України. Чернівці, 1996. 228 с.

Конференція проходила у квітні 1996 р. у Канівському заповіднику. До збірника входить 73 роботи авторів з України, Росії, Молдови, Білорусії.

4. Грищенко В.М. Білий лелека. Чернівці, 1996. 127 с.

Готуються до друку:

Пекло А.М. Каталог орнітологічної колекції зоологічного музею ЦНПМ НАН України. Т. 1.

Наукові монографії І.В. Скільського з співавторами, В.М. Грищенка, В.С. Фрідмана.

Всі ці видання можна замовити в редакції журналу "Беркут".

„Беркут”

Перший український орнітологічний журнал, видається з 1992 р. Спілкою молодих орнітологів України. Виходить два рази на рік.

Друкуються статті, короткі повідомлення, замітки з усіх проблем орнітології та охорони птахів українською, російською, англійською або німецькою мовами. Матеріали супроводжуються резюме, підписи до малюнків та заголовки таблиць продубльовані двома мовами.

Опубліковані за чотири роки матеріали охоплюють регіон від Молдови, Східної Польщі та Естонії до Туркменістану і Далекого Сходу.

Автори одержують від 10 до 20 відбитків своїх робіт.

Тираж журналу за короткий час збільшився з 300 до 600 примірників. Він розповсюджується як в Україні, так і зарубіжних країнах.

Відповідальні редактори:

к.б.н. В.М. Грищенко та І.В. Скільський
Реєстраційне свідоцтво Чц № 116

Адреса редакції:

274001, м. Чернівці, вул. Буковинська, 9, кв. 4.
Скільський І.В.